

**EGY
VÖRÖSKERESZTES
EMBER NAPLÓJA**

A BALKÁN-HÁBORÚ IDEJÉBŐL

BUDAPEST, 1913.
RÓZSAVÖLGYI ÉS TÁRSA KÖNYVKIADÓHIVATALA
SZERVITA-TÉR 5.

KORVIN TESTVÉREK. BUDAPEST RÉVAY-U. 14.

Előszó.

Idestova harminc esztendeje lesz, hogy legutoljára naplót vezettem. Emlékszem az utolsó sorokra: „Miska a fűgefák alatt ma megint megkergette Cirmost. Mindig megkergeti a Cirmost és meghúzza a farkát. És én mindig beírom a naplómba. Sohasem fogok többé naplót vezetni, soha.””

Mikor az ősszel, a balkáni tűz kigyulladására idején Babarczy Schwartzőr Ottó báró kezéből megkaptam a megtisztelő megbízatást, hogy mint a Magyar Vörös Kereszt-Egylet bolgár missziójának titkára és naplóvezetője fogok lemenni Bulgáriába s onnan esetleg még tovább, eszembe ötlött, hogy megfogadtam annak idején: sohasem fogok többé naplót vezetni. De aztán megmagyaráztam magamnak – oh, az élet egyik fontos aratása, hogy idővel mindenre magyarázatot találunk – akkori naplóbeszüntetésem voltaképpen védekezés volt Cirmos cica megkínóztatása ellen. Miska nagyobb és erősebb volt, mint én, nem maradt más küzdelem a számomra: naiv módon legalább a naplóban beszüntetni Miska erejét és Cirmos vergődését. Most aztán hát fordítva fogok tenni, hogy ugyanazt cselekedjem: naplóban fogom megírni a vergődéseket, hogy küzdjek a háború ellen. Körülbelül ez is fog annyit érni, mint akkor Cirmosnak ért az, hogy naplomat beszüntettem . . .

Ellipszis úton haladunk előre: megyünk jobbra, megyünk balra s egyszerre csak ugyanazon a ponton vagyunk, ahol voltunk, csak éppen magasabban állunk.

Ami számadat és napijelentés volt s ami a Vörös Kereszt-Egyletet érdekelte – és amit, be kell valla-
nom: a főnökasszony és az orvosok végeztek el –
talán nem is érdekelné önöket, akik e könyvet kezükbe
fogják venni. Ezek helyett ama feljegyzéseimet fogom
adni, amelyeket a nyomtatványos rubrikák kérdőpontjai
nélkül láttam és hallottam, mint ahogy önök látták és
hallották volna, ha odakerülnek.

Egész képet? A háború egész képét nem tudom
adni. Nem is tudja senki. Valami magas hegytetőn, hó
és jég között, mesebeli karácsonyfa alatt, hosszú éle-
ten át kellene szólni, mindig beszélni, hogy a csaták-
nak egész képe legyen és megbékéljünk a gondolatával.

A kórház ablakaiból néztem végig a háborút.
Azután a csaták színterére is eljutottam, de csak ami-
kor már beszüntették a tüzelést, a sebesülteket szeke-
rekre rakták, a halottakat elásták s a falvakat legtöbb
helyütt már csak a fekete pernye lepte el. Csak akkor
engedtek odamenni, amikor már megdermedt az élet
s egy nép pusztult el, ott, a régi török területen.

Ha sikerül e sorok olvasóiban azokat a suhanó
gondolatokat felkelteni, amelyeket a történések lelké-
nek kell tartanom, akkor nem hiába jegyeztem fel e
könyvbe foglalt adatokat.

Budapest, 1913 tavaszán.

Fényes László.

Szófia, 1912 október 27.

Negyvennyolc órával ezelőtt indultunk el Budapestről. Egy egész Pullman-kocsit foglaltunk le, a Magyar Vöröskereszt ápolónő-főnökasszonya: *Ibrányi Alice*, a négy katonai ezredorvos: dr. *Klein-Eberhard Sándor* és dr. *Lurtz Hermann* a cs. és kir. hadseregből, dr. *Pfann József* és dr. báthi *Berkó Antal* ezredorvosok a magyar királyi honvédségből, azután nyolc műtős ápolónéne, huszonhárom szanitátkatona és én az újságíró, akinek ezentúl mindenütt le kell tagadnom, hogy újságíró vagyok, utolért a sors: mindig sajnáltam a titkárokat, az egyéniség nélküli más-embereket és ime, most én estem bele, magam is titkár lettem. De így kerülhettem csak le s talán jobban bele fogok látni a háború embereibe – hiszen a háborúban is csak az emberek és cselekvéseik az érdekesek – egyelőre itt vagyunk, ma reggel érkezünk meg.

A kétnapos utat máskor harminc óra alatt teszi meg a gyorsvonat Budapeستől Szófiáig, most mindenütt torlódás volt, kímélték a sineket és várni kellett az állomásokon. A vonatunk tele volt idegen országok orvosaival, az előttünk levő kocsiban ültek a bécsi Hochenegg-klinika orvosai *Exner* tanár vezetésével, az utánuk levő kocsiban pedig egy csomó orosz orvosnövendék volt, a hálókocsiból pedig egy rendkívül érdekes és értékes ember jött át hozzánk: *Walter von Oettingen*, az európai híru hadisebész Berlinből. Az

oroszkok az összes szerb és bolgár állomásokon kiénekelték a kupé ablakából, az osztrákok konzerveket főztek a vonaton, mi, a magyarok és ez a nagyszerű német ember pedig, aki az orosz-japán háborút is végigsebeszkedte, mi összeültünk és beszélgettünk. Oettingen, aki különben Belgrádban kiszállt, egy ideát visz le a Balkánra: a *mastisol* használatát. A mastixnak chloroform oldata. Okosan, szépen, közvetlenül beszélt tapasztalatairól:

– A japán háborúban az oroszoknál próbáltuk meg először mastisolnak a tömeges sebkezelésben való nagy előnyeit. A gépfegyverek, a Mannlicherek tömeges sebesülésénél ki kell küszöbölnünk a sok kötszeranyag hordását, ami vele jár, a sok vízfordást és kötelékek alkalmazását. A mastissal az orvos csak bekeni a kezét, aztán a sebet is ezzel a mastissal bepemzli, az így bekent sebre rácsap egy kis hydrophilgazit, be se kell kötni, a mastisol odaragasztja és jöhet a másik beteg. Mukdennél elfogyott minden kötszerünk, a bemastisolt sebekre Wheeler C. papirost csaptam rá, így is nagyszerű volt. Az az előnye ennek a szernek, hogy kis helyen elfér, olcsó és gyorsan használható. Léköti (arretiert) a bacillusokat anélkül, hogy a *váladékkiválasztást* akadályozná. Ott-hon úgy is hívnak: én vagyok a legnagyobb tömlöc-tartó.

Jókedvűen nevetett a német tudós hozzám, koccintottunk, vitatkozott Pfann doktorral, aki maga is hadisebész és aztán mondta:

– Ami tapasztalatot háborúban szereztem, az csak azt diktálja, hogy háborúban, kivételes esetektől eltekintve, két dolga van az orvosnak: infekcióktól védeni a sebesültet és a fájdalmát csillapítani. A többi

a nagy Természet dolga. Azért csak morfiumot a sebesülteknek, hogy ne szenvedjenek; ha szenvednek, nyugtalanabbak. Gyógyulás szempontjából is jó a morfium. És micsoda szenvedések vannak, majd meg fogják látni a kolléga urak . . .

Most már *nem nevetett*, elborult az arca a német professzornak; ez az ember nemcsak látta és kezelte a betegeit, hanem érezte is a bajukat. Melegen vettünk tőle búcsút Belgrádban.

Végimentünk Szerbián sok apró állomáson; az állomásokon a nép mindenütt kint van, de a nép mindenütt csak nőkből és gyermekekből áll. Barnaszóttos ruhájuk van, sárga fejkendőjükkel ott állnak egész nap az asszonyok, lesik a sebesülteket hozó vonatokat, hátha megismernek közülük valakit. Talán éppen az urukat vagy a fiukat.

Laniste-n úgy talákoztunk egy ilyen sebesültszállító vonattal, hogy végigjárhattuk a kilencszáz sebesültet. Közöséges teherszállító kocsikban feküdtek az összelőtt, összevagdalt emberek. A nép utánunk tódult, a civilruhás, de szuronyos szerb póttartalékos katonák viaszorították őket és csak messziről dobálhatták be dércsípte sárga kis krizantemumaikat, cigárettáikat és a kalácsdarabokat.

Legnagyobbrészt vágott sebek. A prisztinai ütközetből. Nem várták be – mondta a velük utazó orvos – míg a tüzérség utat csinál nekik, hanem szuronysegezve rohantak a törökökre és ember ember ellen küzdött. Most barnásszürke darócköpenyegük szolgál agy és takaró gyanánt.

Az egyik kocsiban a felső rekeszről – mert minden teherkocsi két rekeszre volt osztva – egy komitácsi lógatta le a lábát. *Ljubovits* Ovrilnak hívják.

Ahogy ránézünk, Lutz doktor, a mi egyik ezredorvosunk elneveti magát:

– Da schau her, was ist das ... – mondja.

Csakugyan mulatságos eset. Emberünknek a csizmája van átkötve vattával, fácslival. Az a magyarázata, hogy Ljubovitsnak kartács vitte el jobb lába fejről mind az öt ujját, csizmobőröstől együtt, a többi lábat és a többi csizmát pedig meghagyta. A prisztinai ütközetben négyezren sebesültek meg; orvos sem sok volt, idő sem volt sokat teketóriázni, a sebesült csizmás lábat leöntötték egy kis karbolvízzel, a tátongó seb és a csizmobőr közé egy kis vattát dugdostak és az egész lábfejet átkötötték. Most szálítják visszafelé Belgrádba, ott majd rendbeszedik.

– Nagyon fáj? – kérdeztem tőle.

– Győztünk, – felelte Ljubovits és a kezével mutogatta, hogyan szúrt-vágott mind a két karjával.

Hátulján a vonatnak: hét világosszürke kocsi, fehér ákom-bákomokkal. Hadizsákmány a törököktől. Sebesült török foglyok is vannak bennük. Kegyetlenül szomorú kép. Utánunk tolakodtak a-szerbek, hamarjában azt hittem, hogy vadászaton vagyok s lihegő vizsla állja a foglyot. A hátam mögött Klein ezredorvos szólal meg, tud egy kicsit törökül:

– Gecsecser, ins Allah, gecsecser!

Olyas valami, hogy: ne félj, Allah megsegít. Csöndesen mondta csak az ezredorvos, négy török felé fordítja a fejét s még csöndesebben mormolják utána: Allah. Aztán meghajtják a fejüket, megint: Allah. A szemükben a fatalizmus mintha évezredes álmából akarna ébredni, de aztán egy pillanat múlva megint csak fátyolosak a szemeik: ha a hadvezetőség nem is, de Allah majd megsegíti őket.

Ott a török vasúti teherkocsiban megértettem a vereségeiket. Ezek az emberek ebben a mozgékony Európában elfáradtak. Azt hiszem, Ázsia való nekik.

Ott aztán alkonyatfelé Cuprijd-nál kórházi vonattal találkoztunk. Személyszállító kocsik, amelyekből minden rekesz és bútor ki van véve. Ágyak a kocsi padlóján sorban, fölöttük függő ágyak. Átvilágítanak rajtuk a kocsi két oldalának ablakai. Tizenhat vagon van együtt, a középső két kocsi közül az egyik a fűtőkocsi, a másik a mütöszoba.

Az állomás előtt megállt a vonat, egy kis elintézni valója volt, leadott egynéhány halottat, azért vártunk olyan soká. Kétszerannyi idő alatt teszünk meg minden utat, mint különben tennénk.

Bent a kocsikban egymás mellett fekszenek: haslövés, shrapnell-szakítás, agyvelőrázkódás, golyó a tüdőben. Az utolsó kocsiban, tehát a XVI-os kórteremben, a földszinti sarok nyolcas ágyán egy őrnagy fekszik. Reám szólnak, nem szabad a nevét kérdezni. Röviden csak: golyó a fejben, így jelölhetem meg.

Fehér turbánszerű kötése van, már igen homályosak a szemei, azért odanyomja arcát az ablakhoz, nézik egymást a perron népe és az őrnagy.

Aztán repedt hangon kong a perron harangja, túlkölés, a kórházi vonat lassan megindul, döcög.

– Zsivió! – ordítják kívül az emberek. A sárga, fonnyadt kis krizantémumok koppannak az ablakon, a túlsó oldalról pedig a már fehérhátú kék hegyek felől éppen bukik a nap, sötétvörös korongja ragyogóan küldi a színes sugarakat, a vasúti ablakon át, az átellenes ablaknál fekvő fehérekötéses ember fejére.

Úgy láttam, hogy mire egészen lemegy a nap:

– nem tudom a nevét – *Fejbelőtt* őrnagynál is sötét lesz.

Furcsa, hogy az ember nem a múzeumokban, hanem éppen Laniste-ben és Cuprijá-ban látja azokat a képeket, amelyekre mindig vissza fog emlékezni.

Mentünkben vagy álltunkban tizenegy sebesült-szállító vonattal találkoztunk; egyik szomorúbb kép, mint a másik, de legszomorúbbak mindenütt az utolsó kocsik, a fehér ákom-bákomos, törököktől elfoglalt vasúti teherkocsik, azokban egymásra hányva ott feküdtek a mutatóba hozott török sebesült foglyok, ezek igazán mindenüket elvesztették és a csizmájuktól kezdve a hazájukig mindenüket elszedték. Ahogyan azt – milyen jók, okosak, kipróbáltan bölcsek a régi közmondások – a rómaiak megmondták: *Veae victis!*

Szófiában nagy közönség várt bennünket s *Mittag* báró, az osztrák-magyar helyettes követ, aki két órára déjeunerre hívott bennünket a követségi palotába.

Mennyire más város Szófia, mint Belgrád. A bolgárok fővárosán az első pillanatra meglátszik, hogy egy fejlődő, törekvő és kultúrát szomjazó nép székhelyén vagyunk. Mindenütt széles utak, apró viskók mellett új, modern házak és mezők beosztva telkeknek, egy-egy középület van még csak felépítve, de már a most birkáklegelte telkek szabályozásán is látni lehet a nagyváros készültét.

Szófia, október 28.

Tegnap éjjel, hogy Zaribrodnál a bolgár határt átléptük, mindjárt szívesebbek voltak az emberek. Egy kétes színű csésze teát Zaribrodban ugyan már nem is másfél, hanem két frankért adtak, de *hurrah!* Azt

mondták hozzá és aki azt mondja, hogy hurrah! annak mindig elnézzük, hogy ötven centime-mal többet számít.

Reggel aztán Szófiában első találkozásunk a diplomáciával volt. Az osztrák-magyar követ helyettese, *Mittag* báró, *Bánffy* Zoltán báró attasé, a szófiai magyarok s a bolgár közönség egész csapatával várta a Vöröskereszt misszióját. A katonákat az egyik ezredorvos haptákba állította, előttük a kedves nénék, ő előttük az orvosok, elől a főnökasszony s a báró – egy nagyszerű, igazi diplomata, mindjárt elmondom, hogy miért vagyok tőle elragadtatva – csinos kis beszédet mondott. Előbb felém fordult s nagy zavarba hozott, mert az istenért se akarta a kalapját feltenni a reggeli fagyban, akárhogy kínáltam is. Magam is leszedtem a sapkámat s mikor vége volt a beszédnek, mondhattam csak meg, hogy kérem: csak alárendelt vagyok, ott áll a főnökasszony s a két kórházparancsnok, a közös hadseregtől és a honvédségtől.

Azt látni kellett, hogy hogyan tette fel a kalapját *Mittag* báró s ment oda a főnökasszonyhoz s megint elmondta a mondókáját, megint csupa mosoly volt s megint az istenért se akarta feltenni a kalapját. Most aztán megértettem a külügyi kormány bécsi szócsöveit, hogy a múlt héten még kis balkán államocskákról írtak, ma pedig életerős, nagyra hivatott nemzetekről.

Ám az bizonyos, hogy a követség már eddig is nagyszerű szolgálatokat tett a misszióknak s ezzel magának a követség által képviselt monarchikus érdekek. És ez aztán megint diplomácia.

Úgy volt eredetileg, hogy megyünk a bolgár hadsereg után. Ámde egyrészt a többi missziók olyan gyöngén fölszerelve jöttek, viszont a magyar misszió

összesen harminchét főből álló személyzete és nyolcvanöt hatalmas ládája oly impozáns volt, hogy a követség jónak látta – azt hiszem legalább, ez volt az igazi ok – azt proponálni a bolgár kormánynál: maradjon a magyar Vöröskereszt-misszió a bolgár fővárosban. Itt aztán mindenki látja: ki hát a bolgárok igazi barátja? Ki küldte a legigazabb baráti üdvözetet?

És valóban – hála az orvosok, az ápolószemélyzet nagyszerűségének, Ibrányi Alice szeretetreméltóságának és a nyolcvanöt óriás ládának – olyan népszerű a misszió a városban, hogy mindenki a magyarszki-akról beszél. A legelőkelőbb kisasszonyok és asszonyok a mi két kórházunkba jönnek terem-ápolónőnek. A bolgár főhadvezérnek, *Savoff*-nak leánya is. A megsebesült bolgár öszvérhajcsárok csészéit és tálat kegyelmes asszonyok hordják. Ilyen a háború és ilyen a diplomácia.

A városon kívül, a kadétiskola két óriási földszinti szárnyát foglalta el a magyar misszió. A kadétfiúk most kint vannak a csatatéren. Az egyik teremben még fel van írva a fekete fali táblára egy algebrafeladat, de a megfejtést már Kirk-Kiliszénél adták meg a kadétok.

Ötven ágyat hoztunk, ma éjjelre háromszáz sebesült érkezését jelezték. A két diplomata báró maga is szedegeti össze az ágyakat és hozza mindenki a szalmazsákot, a súrolókefét, már fel vannak állítva a sterilizátorok, főzik a műszereket, másutt súrolják a padlót, magamnak is le kell tenni a tollat.

Szófia, 1912. október 30.

Furcsa éjszaka volt.

Még délután az osztrák-magyar követség palotájában voltunk, ahol *Tarnowski* gróf, az osztrák-magyar követ déjeuner-re hívott bennünket. A felesége, *Cetvertensky* hercegnő, nagyon szép, szőke asszony, mélységes jóérzésű lengyel nő, maga is egy másik kórházban ápol. Onnan jött. Mesélte, hogy tizennyolc török betege van, közülök néhányan – a lázasak – nagyon összeszidták. Szerencsére törökül s nem értette, de nagyon csúnyákat mondhattak, mert nem akarták neki lefordítani. Az ura, a követ – akiről hallottam, hogy egész éjjel táviratokat sifírozottatott – mondja:

– Ah, most a hölgyeknek van dolguk, mi most pihenünk.

így mondta, hogy: pihennek. Holott a szemei alatt gyűrűk voltak az éjszakázástól és mosolygott hozzá, mikor mosolyogtunk a mondásán. És aztán az egész tízfogásos déjeuner alatt mindig arról beszéltünk, hogy a bolgárok úgy sietnek előre, hogy nem bírnak nekik elég élelmet szállítani, de a törökök még sokkal jobban éheznek. Közben a lakájok töltötték a bort s mondták, ahogyan ez, ugyebár, szokás: Mouton Rothschild . . .

A napnak ez a része igen mulatságos volt, annál inkább, mert akkor még úgy volt, hogy megyünk a harcterre. Még csillogó szemmel mondtam a főnök-asszonynak. „Ma utoljára eszünk fehér abroszról.” Aztán – amint már előbb jeleztem – megkaptuk az udvarias parancsot: hogy itt maradunk Szófiában. A hivatalos cím az volt hozzá, hogy *Eleonóra* királyné, aki Filippopoliszból is az összes betegellátási ügyeket vezeti, megtelefonozta a titkárnak: miután a

magyarok olyan nagyszerű felszereléssel jönnek, kár lenne a tömeges sebkezeléshez venni őket, ahol idő sincsen operációkra. Csináljanak kórházat, külön a tábori kórház s a mozgó-kórház is. Így kaptuk az ordrét a kadétiskola földszintjének elfoglalására. Húsz nagy terem s több kisebb szoba. úgy éreztem magamat, mintha nekem lőttek volna be egy gránátot. De nem volt időm kétségbeesni.

Négy órakor mentünk ki a kadétiskolába. Az emeletek már el voltak foglalva, s a földszinten is volt már két teremben vagy negyven beteg szalmazsákon. Ezek már tegnap jöttek. A többi terem a földszinten üres volt, részben lepecsételve, ahogy otthagyták a kadétek. Délutánról estig kellett berendezkednünk: 85 ládából két műtőre, s úgy számítottuk, még száz ágyra. Este 6 órakor már azt jelezték, hogy nekünk háromszáz sérültet kell felvennünk, mert nyolcszázán jönnek meg. Dolgozott tehát mindenki: Mittag báró, Bánffy báró is rendezték az ágyakat, szalmazsákokat, pokrócokat hoztattak; ők a hatalom, amivel mindent elérünk, – itt hagytam el tegnap.

Nyolckor megjött a vonat, az iskola nyitott nagy udvarától félkilométerre állt meg. De nem egy, hanem kettő.

És katonákkal, mieinkkel és a bolgárokkal kihúzogattuk a betegeket a vasúti kocsikból. Aki bír, magától előbújt, a többit piros tábori lámpák mellett szedtük ki. A bolgárok gyakorlatlanok, hónaljánál fogják meg a beteget. Beszélni nem tudok velük, mutatom: fogják össze ketten a kezüket, arra ültessék a beteget, ez meg a kezével ölelje át a nyakukat, akkor könnyebben megy. Így ültetünk egy beteget, érzem, nedves lesz a kezem, nézem, véres tócsa van

rajta. A lába leszakadva. Kilenc nappal ezelőtt sebesült meg *Losengrad*-nál, azóta hurcolják. *Losengrad* törökül *Kirk-Kilisze*. Negyven templomot jelent, annyi helyen hirdették Allah dicsőségét. Ezelőtt két héttel még negyven helyen, most egyen sem.

Mind *Kirk-Kilisze*ből jöttek és legnagyobbrészt az 1. és 6. szófiai gyalogezredből. Kartács, kartács, a legtöbbje kartács és gránát. Kardvágás vagy szúrt seb kevés, puszkagolyótól talált mindössze vagy tizenöt érkezett meg, ami azt mutatja, hogy a törökök nem igen várták be a roham teljességét, hanem mindig messziről lövöldöztek és ágyukkal igyekeztek visszatartani a bolgárokat.

Este tízre az ágyak már régen megteltek, a konyhából most kezdenek teát és kenyeret hordani, az ágyak nincsenek már rendben, ahogy felállították, hanem vagy szorosan egymás mellett, vagy köztük szalmazsák. Ez sem elég, a főnökasszony üres termekbe szalmát hintet, pokrócokat reájuk, arra dülnek le a halálra fáradt, seblázás betegek és még mindig ömlik a vasúti kocsik anyaga. Micsoda menet, végig az éjszakában: rongyokba csavart lábú bicegők, rajtuk a piroshajtkás barna darócköponyeg, aztán két kézben hozottak, végül pedig a szentmihály-lovakon.

Csak egy műtőszobát lehetett rendbe hozni, a négy orvos négy műtő nénével ebben az egy szobában négy asztalon operál és kötöz. A katonákat a szerencsére légfűtéses folyosón vetkőztetik, mossák a sebesülteket, akik maguktól vánszorognak, vagy beviszik őket a műtőszoba elejére, ott másik két néne bontja az ideiglenes kötéseket, amit a harctéri kötőhelyen kaptak. Mintha fekete gyászfátyollal lennének bekötve, nem hydrophil gaze-zel.

És várnak, csupaszra készített testükkel három padon várnak a betegek, hogy mire az egyiket leveszik a műtőről, a másik már ott legyen. A főnöknő köténye zsebéből, mint valami bonbon-skatulyák, dugják ki fejüket a tubusok, morfium, cocáin, digalen, cognac, novocain, aethyl chlorid. Ahol szükség van, viszi oda. Ezek a hősök, ezek a marconaképű, villogószemű, szikár bolgárok pedig – csak széles ember nincsen köztük egy sem, úgyhogy, aki hízásról panaszkodik, annak Marienbad helyett igen ajánlanám ezt a kirk-kiliszei kúrát – ülnek fásultan a padon, csak akkor néznek fel, amikor egy artikulálatlan kiáltás hangzik, oh ne bojsze, ne bojsze, mondják a kedves nénék, elől nyakig bebújva vörös gummikötényükben, fehérre bekötött fejfel.

Egy barna kis emberke, akit a folyosón tisztítottak, mindig ugyanegyet kiabál. Mondják a helybeli hölgyek, akik ott segítettek: a fivérét keresi, mert azt is elhozták.

— Hogy hívják a fivérét?

— Jacko *Stefanow*-nak, őt magát Welko *Stefanow*-nak. Strupetzben földmívesek voltak, póttartalékosok, behívták őket 6-os ezredükhöz. A Kirk-Kiliszeről Drinápoly felé vezető úton haladt az ezred. Estefelé volt, sötétes, egy dombos erdő mellett mentek, lépést, Jacko tőle a negyedik volt. Sok tüzet láttak villanni és erős dörgést hallottak, egyszer nem is láttak semmit és nem is hallottak semmit, csak valami láthatatlan szellem levágta őket a földre, de nagyon erősen. Vagy tízet is, akik együtt haladtak. Mikor Welko magához tért, látta, hogy a csapat már elhaladt. Azt mondja, hogy szólt a testvérenek, kaptál-e golyót? Azt hiszem, hogy kaptam, mondta Jacko neki, mert nagyon fáj az oldalam.

Várjál, majd segíték, mert én nem kaptam, mondta Welko a testvérenek. Oda is ment hozzá, meg akarta forgatni, hogy megnézzé, mert látta, hogy halva is feküsznek. Amikor megakarta nézni, nem bír hozzányúlni a testvérehez. Nézte, hogy miért nem bír, viszketett a kezefeje. Csípte valami. Látta, hogy véres és akkor már mindjárt fájni kezdett. Hátrafelé ment, mert tudta, hogy ott vannak az orvosok a kötözőhelyen. Kötést kapott és egy idő múlva katonákkal ment vissza, hogy elhozzák Jackót és a többieket.

Az egyik teremben a szalmazsákok közt csakugyan megtaláltam Jacko Stefanowot, elhozattam a műtő elé. Majdnem egyszerre kerültek fel a műtőasztalra; az egyiket *Pfann* dr. operálta meg, a másikat *Berkó* doktor. Ez a kézfejből szedett össze *hét* apró shrapnell-szilánkot, *Pfann* pedig egy egész shrapnellgolyót Jackónak a hátából. Mikor felrobbant fölöttük vagy előttük a kartács, akkor vágta le őket a légnyomás s a sok össze-vissza szikrázó töltelékből kapták sebeiket. Most itt vannak nálam: a Jackó golyója és a Welko kis ólomszilánkjai.

Manoj *Georgieff*-nek is kartács rombolta szét a könyökét, de átfutott rajta. Borzalmas tátongó seb, *Lurtz* doktorhoz kerül. Előzőleg már a nénék sem merték levenni a kötést róla, mert látszott, hogy vérzik. Lebontja róla *Lurtz*, hat helyütt szökik ki a vérsugár, leköti hamar, csont, izomdarab hull ki a karból, ezt muszáj altatni, emberfölötti kínja van a szerencsétlennek. *Klein* dr. kénytelen a piccsen hagyni saját betegét, hogy altasson.

Nem kellett *Georgieff*nek számolni, én számolom: a hatodikat nyögi és már alszik is. Rettenetes seb, ha itt elállítják a vérzést, ott vérzik, sietni kell,

az ezredorvosok egy percig tanácskoznak: amputálják-e a kart, vagy sem; nagyon kétes az eset. Az a döntés: nem veszik le, még egy próbát tesznek. Sikertült az utolsó próba, ami izmot összevarni lehet, összevarrják, bekötik, azzal szólnak: ezt ágyra vigyék! Csak a súlyosabbak kerülnek ágyra, a többiek szalmára. Előre, gyerünk előre.

— Ne küldj már többet, – szolt hajnali négy órakor az egyik orvos – hiszen nem tudjuk hová tenni és nem bírjuk.

— A vasúti kocsiban hagyjam őket?

— Igaz, hát adj egy kis feketét.

És hat órakor reggel még operáltak, kötöztek mind a négyen. Ami súlyos eset volt, azt mind átvették. Délelőtt 11 órára már a könnyebb sérülések, átkötések fognak előkerülni, csak néhány szándékosan félretett, súlyos operáció.

Feltűnt: szív, tüdő, bélsérülés alig volt az operáltak közt. Valószínű, hogy nem válogatta ki a testrészeket az időre temperált kartács s az ütközésnél robbanó gránát, hanem akiket így ért a lövés, azok nem jutottak már el ide ...

Hogy mennyi sebesülés és mennyi halott lehet, arról fogalmat nyújthat, hogy Szófia minden kórháza telve van, temérdek iskola van már kórházzá átalakítva, *mindennap kibocsátják a könnyebb betegeket*; a kadétiskola óriási épülettömbjének két emelete is zsúfolva van már, orosz, német és osztrák orvosok keze alatt; ma mi készítettük el délután a földszintet száz betegre és *ötszáznegyven betegünk van ...* Ha itt valamelyik beteg magával talál hurcolni egy tifuszt vagy himlőt, az rettenetes lesz. Eddig itt Szófiában négyezernél több sebesült van.

És mi lesz azokkal, akik még jönnek? Hiszen Kirk-Kilisze óta apró csatákon kívül, csak a bolgárok-nál számítva, megvolt a *baba-eszki*-i vérontás, ez az anyag még most fog megérkezni. Most hallik, hogy *Csorlu*, *Aladsali* vagy *Lüle-Burgasznál* készülnek mészárlásra; a vidék megtelt, Szófia megtelt sebesültekkel, azt hiszem, ez a borzasztó emberfogyasztás véget fog vetni a háborúnak.

A bolgárok szeme most már – miután folytonos kereszténymészárlások híre érkezik s az ázsiai törökök a falvakat mind felgyújtják – vérbe borul a török névre. Hogy ma reggel lent voltam a kávéházban, elúzni a fáradságot, török kávéért kértem. A pincér mondta: uram, már nincsen Turska Káva. Balkanska Káva-nak hívják már.

Vájjon meg fogja-e szokni Európa, hogy ne török kávéért igyék, hanem balkánit?

Szófia, 1912 november 1.

Minden nap, minden nap új szállítmány. Senki nem is tud róla semmit, esténként a vasúti sinek felől – a városon kívül vagyunk – egyszerre csak trombitaszó harsan és felbukkannak a piros kézilámpák s egy-két katona vezeti az első, a jární képes transzportot. Két-háromszáz könnyű sebesült...

Hogy jární képes és hogy könnyű sebesült, az annyit jelent: csak a karja van eltörve, vagy a másíknak a fejében egy golyó s ha reátámaszkodik a törött karúnak a vállára, akkor be tud támoiyogni. Ugat az éhség róluk.

Nem tudják felhúzni daróc köpenyegöket, reájuk kötözték csupán, a hátuk kidudorodik: a köpenyeg alatt ott van a kis cök-mókjuk. Legtöbbyüknek a csizma

is, mert megdagadt a lábuk s csak rongyokba, zsákokba van bekötözve. Fegyverük, az már nincsen velük, némelyiknek egy-egy karó a kezében. Piszkosak, a piros lámpát ha közelébe tartom valamelyiknek: a bogarakat könnyen észre lehet venni. És éhesek, legfőképpen fáradtak és éhesek. Napok óta nem ettek s hetek óta semmi mást, mint egy kis rozskenyeret. Amelyik reggel valamelyik állomáson *csaj*-hoz – teának kereszttel melegvízhez – jutott, az türelmesen vár, de a legtöbb már kint az udvaron mondja: gladem sam, gladem sam! Éhes vagyok. Tegnap este egy furcsa figura ugrált előttük, hozzánk került: Ilia *Todo-roff*. Lerongyolódott rajta minden, egyenruhájának szürke színét csak itt-ott lehet valahol látni a reá száradt sártól, sárga felírású piros hajtókája cafatokban csüng, feketekávé színű a kötés már a fején és bal lábára – úgy látszik a tábori kötözőhelyen – mankót kapott. Mondom, piszkos, sáros, beteg veréb, amelyik féllábbal ugrál előre: dajte mi nesto, dajte mi nesto! Adjatok enni!

Utoléri őket a szállító kocsi első fordulása: szürke szekér, olyan formájú, mint egy lécezett élelmiszerszállító kocsi. Az oldalain vászonfalak, rajtuk vörös kereszt. Hatan fekszenek benne, ezek már nem bírnak mozogni.

És legvégül a hordágyak; két katona egyenként hozza a kettétört lábúakat, néhány tüdővérzöt, az eszméletleneket és a lázasokat.

Nagyon sok az eszméletlen: nincsen is sebük. A gránátrobbanás vágta őket földhöz, feldobta két-három méter magasra s lecsapta. Belsejükben szakadt vagy tört valami, a legjobb esetben: ideg-sokkot kaptak. Megnémultak és megsiketültek és nem látnak.

Egyébként nincsen semmi bajuk. A meleg szobában, nyugalomban, két-három nap múlva majd magukhoz térnek, van már ilyen betegünk. Van egy: Trepcso *Mitroff*, az 52. ezred 10-ik századából, ezt a légnyomás megnémította, azonkívül a gránátdarabok leszakították az állkapcsát. És már nyüzsgött a sebe, mikor megkaptuk. Pfann ezredorvos dolgozik rajta s azt mondja: ember lesz belőle. Most este hoztak egyet: a hátgerincét lőtte át a puskagolyó. És él, nem tudjuk meddig.

Így hozták őket, be az éjszakába, s amint hozták: az egyik – a nevét nem lehetett megkérdezni és nem is ismeri senki – az eszméletlenségből fölébredt, elkezdett nevetni, nevetni s dalolni a hordágyon, utána dalolt a vánszorgó nyomorék-csapatnak, egész tisztán énekelte a Sumi Marica bolgár nemzeti himnusz utolsó sorát – ami mellett bemennek a tűzbe – pattogó ritmussal, mégis a szláv melancholia hangja van benne:

Rast, tva, îri, mars vojnicisi!

Hopp, kettő, három, gyerünk, katonák! Mars vojnicisi – hangzott az ezer kivilágított ablak közt, s mikor beemelték a hordágyat a folyosó-ajtón, már csak egy nevetés hangzott ki az udvarra.

És leteszik őket a folyosóra, mert már megint nincsen hely; ma kibocsátottunk százhuszat, s megint ötszázon felül vagyunk, az első emeleten a maltézerek-nél négyszázan, a második emelet a cseheké és az oroszoké: ott is ötszázan, most már mindenik traktus lecsukja a folyosóajtókat, ide ne hozzanak többet, se hely nincsen, se orvos nem bírja, se – ennivaló nincsen. Nincs leves, nincs tea, nincs kenyér, már az elhelyezettek egy részének sem jutott. Ibrányi főnökasz-

szony szól: azt nem engedem. Szerencsére vettünk tegnap egy takaréktűzhelyet (hatszáz korona volt az ára) és felállítottuk az egyik tanári szobában. A főnöknő nekiállítja Róza és Paula kedvesnének nagy láda konzervet bontanak ki és megfőzik.

Ezek az utolsók – akikre éhes éjjel várt – jártak a legjobban, a konzervdobozokra rá van írva: gulyás-leves. Egyszerre, valahogyan az elemi iskolai tanítóm, Kállay tanító úr Debreczenből jut eszembe, akinek az volt az aranymondása: hol legnagyobb az inség, ott közel a segítség.

Nem tudom, hogy ötlött elém a régen nem halott szólásmód, azt hiszem, az ilyen esetek arra jók, hogy a közmondásokat kámforinjekciókkal lássák el.

Ma éjjel volt különben az első halottunk a II-ik terem 9-ik ágyán, aki útravalóul szintén kámforinjekciót kapott. Hiába, a szíve nem bírta ki a mellkasban összegyülemelő vért. Kiment a szívéből a vére, a szíve mellé, a hazáért.

Mellette ültem, mikor már elment. Berkó doktor intett, hogy minden hiába.

Annyira már vagyunk, hogy fejcéduláink is vannak: Manio *Bojinoff*-nak hívták a haldoklót. Fialat, 28 éves, földműves, három gyerek atyja, tartalékos volt, behívták ezredéhez, a 6-os regimenthez. Az 1-es és a 6-os, ez az a két ezred, amely Kirk-Kilisze és Drinápoly közt teljesen megsemmisült. Négy-négyezer emberükből összesen 500-700 ember maradt meg. Hogy miért, annak rettenetes tragédiája van.

Csak ülök a küzködő mellett, még beszél, de már nincsen öntudatánál. Valamit szól a szerbekről, hogy ne engedjék azokat előre és hogy Petschoff ne féljen, egy szemmel is meg lehet látni a törököt. Azután –

mondja a tolmácsom – most a gyerekeit hívja, csak az egyiknek említi a nevét, Simjont korholja, hogy fogadjon szót, pogácsát fog kapni és felülteti a lovacs-kára. Azután elhallgat, zakatol a melle. Egy kis idő múlva, éjjel 2 óra volt, egészen jól felült az alacsony hordágyon – ilyenén feküsznek a legtöbben – és szétnézett. Szemben ülök vele, reá néz a fehér köpenyegemre, nézi rajta a vörös keresztet, látszik, nem érti a dolgot. Három helybeli úrhölgy, mindegyik ápolónő, áll a feje mellett, az egyik erősen áldott állapotban. Ez elsírja magát. Manio Bojinoff vissza, fel-néz reá, aztán utoljára – mint a haldoklók szokták – megcsinálja az életben legjobban megszokott mozdulatát. Bojinoff, ahogy még ott ült: megpederte hosszú szőke bajuszát s utána a kezefejével végigtörölte jobbra-balra, mintha evett volna valamit.

Lassan hátradőlt, segítettek neki és teljesen agóniába esett. De csak hétkor végezte el. Végre oda jöhetett a kedves néne, hogy reátegye a kis medaillont, rajta Szűz Mária.

Elvitték nemsokára; titokban temetnek.

Szófia, 1912 november 1.

Másodszor nyitom ki e füzetet. Nem tudtam aludni. Nem Manio Bojinoff miatt. Emberi dolog: megsimítani magát az embernek – mint a lovacs-kát a versenyugrás előtt – s aztán nekiugrani a barrier-nek. Nem emiatt, hanem a kedves néne, Mária nem engedett elaludni, kopogott az ajtómon: – egyúttal a gyógyszertár ajtaja is – az ambulancia-kórházban (a másikat tábori kórháznak hívjuk) a II-es teremben a 24-es nem tud nyugodni, morfiumot rendelt az orvos.

– Jól van, kedves néne, majd magam beadom neki.

A 24-es ágyon Manoj *Giorgiew* fekszik, az I. ezred 11-ik századából. Mennyi száma van egy embernek. A karját törte el a golyó. A szobás-ápoló: Anna *Meschell* úrnő Szófiából, jól tud németül. Ő is odaül az ágyhoz s hárman beszélünk. *Giorgiew* beszél, néha egy-egy kérdést én teszek fel, az úrnő a tolmács.

— Nem tudsz aludni, *Giorgiew*? Fáj nagyon?

— *Gospodinje*, nem tudok aludni, a karom is fáj.

— Mondja, hogy a karja is. Hát még hol fáj, kérem, kérdezze meg tőle.

— Azt mondja, hogy a sok testvére, akik a szeme előtt estek el, azok nem hagyják aludni.

— Hát akkor mondja el, hogy hogyan volt. De egészen előlről, amikor még otthon volt Obelóban. Látom a fejcéduláról, odavaló. Hogy hívták be, hová vitték, mit csinált?

— Azt mondja, hogy az nagyon hosszú lenne.

— Hát csak mondja el, úgysem tud aludni.

Az úrhölgy megmondja neki, *Giorgiew* rázza a fejét, ami bolgár szokás szerint annyit jelent, – nehéz ezt megszokni – hogy: igen. Ha bólogat, az teszi azt, hogy: nem. De mondom, *Giorgiew* rázta a fejét s elmondta, ahogy itt következik, éppen csak a kérdéseket és lényegtelen részleteket hagyom ki:

– Obelóban mi vagyunk a leggazdagabbak. Nálunk mindenkinek van földje, de nekünk sok van és mi mind igen soká élünk. Nekem két gyermekem van, de velünk él nagyapám is, az már 102 éves. Ő áldott meg, mikor jött a trombitás. A trombitás a faluba, hogy mindenki vonuljon be a kaszárnyájába.

Már gondolták, hogy jönni fog, mert a lelkész arról beszélt es szeptember 10-én (ez nálunk, a mi naptárunk szerint, szeptember 23-at jelent) figyelmeztető *cédulát* kapott mindenki: el ne utazzék s ha a faluban kitrombitálják, mindenki azonnal elinduljon s 24 órán belül a legközelebbi városban legyen.

Én éppen a földön szántottam, mikor szaladt a feleségem: gyere, trombitálnak. Hazamentem, hamar kenyeret és sajtot raktak össze és falevelekből megpattogatott kukoricából koszorút fontak, ami szokás. És elkísértek a községházához, ott voltak a többiek is. Nem igen sírtak. Az öregasszonyok, azok sírtak, a nagyanyám sírt, a feleségem nem. A gyerekek előre szaladtak és hurráh-t kiáltottak. Azt énekeltük az egész falun; *Sarni Marica, okrava vena...* (Habzik a Marica, tele van vérrrel).

Halkan dúdoló nekik a dal végét: Gyerünk, gyerünk, a vezér hív, hopp, kettő, három, gyerünk katonák. Giorgiew mosolyog, tetszik neki, hogy tudom a dalt.

– Tizennyolcadikán (tehát október 1-én) este bent voltunk Szófiában, mert az 1-es ezred a szófiai ezred. Ott felöltöztettek s rögtön, késő este kivittek a táborba, a városon kívül. Ott öt napig voltunk, fel-fegyverkeztek, gyakorlatokat tartottunk, célba lőttünk, futás közben hirtelen hasra kellett vágódni és mindjárt löni. *Csehov* kapitány lett az én parancsnokom, a 11-ik századé. Huszonkettedikén kora reggel azt mondta a kapitány úr: ma este megyünk. Kitisztítottuk a ruhát, a sapka mellé levelekből friss koszorút csináltunk és tábori mise volt. Sok pap volt és igen sok gyertya égett és a muzsika szólt. Az egész ezred ott volt, több mint ötezer ember. Az egyik pap megáldott ben-

nünket és mindig mondta: bátrak legyünk, az Isten velünk lesz és segíteni fog nekünk, mert mi a bolgár hazát és a keresztényeket védjük és aki meg találna sebesülni vagy meghal, az a mennyországba jut. Igen szépen beszélt a pap s a tisztek együtt hurráztak velünk. Azt mondják, elől a király, a bolgár cár is ott volt.

Most már nem látszik Giorgiewen a fájdalom, nem is kellett a morfium. Mindig beszélni akar, Meschell úrnő alig tudja megállítani, hogy lefordítsa, amit mondott.

— Mise után a városba mentünk, muzsikával végig a városon és akkor inni is kaptunk. Délután felszereltek bennünket, csak Mannlicher-puska és bajonet, 160 töltés, vastag vászonbocskor, egy csajka, két kiló kenyér és egy darab túró, nem tudom, mennyi volt. A vonatnál mondta a kapitány úr, hogy minden kocsiba hatvan embernek kell beférni. Daloltunk, mikor elindult a vonat.

— Ez 22-én este volt, úgy-e? (Tehát október 5-én.)

— Igen. Sokat állt a vonat, mégis másnap este 10 órakor Jambóban voltunk, ahol leszállítottak és a házakban elkvártélyoztak. Huszonnegyedikén (október 7-én) reggel gyalog indultunk, Böke faluig mentünk. Délután négy órakor értünk oda, 23 kilométer volt az út. Másnap, 25-én, Pasakőibe, 35 kilométer. Könnyen mentünk, sík föld és jó vetések vannak arra, jó idő is volt, nem volt hideg, sütött a nap. Sok berekedt, annyit énekeltünk, a muzsika velünk jött, muzsikával nagyon jó menni.

— Pasakőiben majd öt napig voltunk, pihentünk és gyakorlatoztunk. 30-án október 13-án) délelőtt egy

idegen kapitány jött hozzánk, nem a mi ezredünkből, lóháton és glédába állítottak bennünket. A tiszt az idegen ezredből szólt: „Katonák, testvérek, üdvözöllek benneteket, ma reggel hét óra óta megindult a háború. (A hivatalos hadüzenet október 5., illetve 18-án volt.) Legyetek bátrak és vitézek, mint apáitok voltak és győznötök kell.” Erre kirántotta a kardját és a muzsika szólt és mi hurráztunk és megindultuk, az idegen kapitányt felkaptuk, két kilométerre a váliunkon vittük. Mindjárt délután *Odsako* faluba értünk, ami már félig bolgár, félig török. Nem volt egy török sem.

– Éjjelre *Okupe* török faluhoz közeledtünk. Tizenkét ember ment előrsnek s azok visszajöttek, a falutól jobbra, két kilométernyire török csapatok vannak. Az útról a mezőre tértünk, sorakoztattak és a két szárny ment előre. Én baloldalt voltam. Siettünk és lihegtünk. M/kor megjártuk *őket, világos* éjszaka volt, nem igen lehettek messzebb hatszáz méternél. Nem emlékszem hangra, csakhogy a kapitány úr feltartotta a kardját és akkor lőttünk. Állva lőttünk, mert mi egy homokmélyedésben mentünk. Csak lőttünk s akkor a törökök is. Aztán a jobb szárny rohanni kezdett a törökök felé, ekkor mi is nekiindultunk. Nem voltunk éppen sorban, de nem is össze-vissza szaladtunk. A mi századunkban akkor esett el egy katona, aki a 6-osoktól útmutatónak volt nálunk hagyva. Az elesett és akkor szuronnyal rohantunk, a törökök futottak. Két török tiszt és hat katonájuk megsebesült, ezek nem tudtak jól futni, elmaradtak, akkor ledobták a puskát és feltartották a kezüket.

– Nem, nem bántottuk őket, arra emlékszem, hogy Christo *Dimitrov* egynek a puskájával a hátára

vágott, de a hadnagy úr megparancsolta, hogy ne bántsa. Elszedtünk tőlük minden fegyvert s kezüket hátrakötve, a hátsó őrshöz küldtük. A törököknek is csak egy halottjuk maradt. Ez kis ütközet volt csak, nem olyan, mint ahol elpusztultunk. Itt még a 6-os regiment járt előttünk.

– Most aztán nekünk kellett előre menni. Parancsot kaptunk, hogy a falvakat, ahol nincsenek keresztények, felgyűjtsuk. A széna- és szalmaboglyákat gyűjtöttük meg. Törököket nem is találtunk, csak bolgárokat és görögöket, azokat is csak öregeket vagy gyerekeket és nőket. Mert a bolgár és görög férfit a törökök mind behajtották katonának, a századokban, – amint a falvakban beszélték – minden tíz török mellé állítottak egy keresztényt. És külön csapatokat is csináltak belőlük, körülvették török századokkal s úgy vitték.

– A falukban előjöttek a keresztények, mert messziről látták, hogy füstölnek a faluk, jövünk. Akkor elvették a török házából, ami ott maradt: szekér vagy rézüst, gabona és ilyesmi, mert ezekkel nem tudtak volna menekülni a török asszonyok és gyerekek. Mi csak élelmet követeltünk, búzát kaptunk nagyobb-részt, megfőztük és azt ettük. Öt napig mentünk így, nem volt ütközet sehol és *Csesmekői* közelében már hegyes vidékre jöttünk, esni kezdett az eső s itt megtiltották, hogy több falut felgyűjtsunk, jönni fognak utánunk a többi ezredek, azoknak raktárt készítettünk. Ekkor hat órányira voltunk Losengradtól (Kirk-Kilisze). Tüzet gyűjtöttünk, hogy melegedjünk, megháltunk, mikor jött a staféta, hogy Losengradot már a túlsó oldalról ment ezredek bevették, jobbra tartsunk Odrin felé (Adrianápoly).

— Pihenés után, szakadó esőben hét óra hosszat gyalogoltunk. Ez, úgy emlékszem, október 6-án (tehát 19-én), vagy 7-én volt. *Tatarlar* község közelébe jutotunk. Kifelé mentünk a hegyekből, ez teljesen sivár hely, itt-ott kis dombok, de semmi sem terem rajta. Délben érkezünk meg a faluba, kiadták a jelszót, hogy vigyázni kell, ellenség közelében vagyunk. Mindenki a szakaszvezető tisztjére figyeljen.

— Egy svadron lovasságot küldtünk előre, két svadron volt velünk. Alig mentek el, félóra múlva vágatva jöttek vissza: vissza, vissza, borzasztó sok török van, négyszer-ötször annyian, mint mi, tehát 40–50.000 ember, csak amit láttak. És gépfegyvereik is vannak, reájuk azzal lőttek, tanyák mögül, két lovas ott maradt, nem tudják, holtan-e, tíz megsebesült. Mi visszafelé közeledtünk a hátuljövő 6-os ezredhez, mikor egyszerre csak a főhadiszállásról, amely sokkal arrább volt, Toscheff generális, a főparancsnok egy kis csapattal az ezredhez lovagolt.

— Körülgyűjtötte a századokat, mindenikhez oda-lovagolt és beszédet mondott. Mi nem is tudtuk, hogy akarunk-e előre menni, vagy jobb lesz: bevárni a többieket. A generális azt parancsolta: előre! Csak előre, egy lépést se szabad hátra tenni, ő garantálja, hogy nem lesz bántódásunk. A törökök csak szélesen álltak fel, hogy többet mutassanak. Ágyújuk nincsen is. Mert attól tartottunk, mert nekünk sem volt, azok hátul jöttek. Ezen a vidéken mi voltunk a két első ezred. Kisvártatva – mert a tiszt urakkal beszélt a generális – megint hozzánk lovagolt és kiadta a parancsot, hogy támadjunk, de ne együtt, hanem századonként oszoljunk s minden század a maga ura. Tizenkét felé menjünk neki a töröknek, de csak előre

mehetünk, hátunk mögött lesz a 6-os ezred, s az elő fog rohanni, ha mi megbontjuk a törököket.

– Három vagy négy kilométerre voltak a törökök. Esett az eső. Mi indultunk. Fél három óra volt délután.

Manoj *Giorjgiew* – akinek morfiumot kellett volna beadnom – elfeledkezett fájdmáról, egészen nyugodt volt s láthatólag azon igyekezett, hogy Meschell úrnő, a tolmács, jól adja vissza elbeszélését. Figyelt a szavaira, noha nem értette, de gesztusainkból ellenőrizte azt. Amikor arról volt szó, hogy *Toscheff* generális visszakergette őket s küldte előre, századonként szétagolva, a félkezével mutatta: ez a század itt, ez a század ott ment. Egy században 350-400 ember.

– Délután 2 óra volt, mikor megindultunk, a mi századunk Tatarlartól balra *Selioglu* falu felé. Talán félóráig mentünk, mikor egy dombhoz jöttünk. Tizes sorokban vonultunk, csönd volt, a puskát készen tartottuk. Az volt a parancs, hogy amint a dombnál kifordulunk, az első sorok száz lépést előre szaladjanak s ott hasra fekve, azonnal lőjjenek, ha a kommandót hallják. Én a nyolcadik vagy kilencedik sorban mentem.

– Dobogott a szívem, de nem féltem. Tudtuk, hogy nagyon erős csata lesz, mert ilyen sok törökkel még nem álltunk szemközt. Az előőrsök mondták, akik délben visszajöttek, hogy nagyon sok török van.

– A dombot már majdnem megkerültük, tudtuk azt is, hogy az előtt lesz az ellenség. Azt láttam csak, hogy az első sorok elkezdenek futni, mi is, rendben, utánuk. Mikor a domb széléhez kiértem, akkor megláttam: borzasztó sokan voltak a törökök,

talán tízszer is többen, mint mi. Az első sorok talán ezer lépésnyire. És hátrább, oldalt sok lovat is láttam. Jöttek. Én is lehasaltam s Peter *Gorgoff* hadnagy hangját hallottam, aki a sor szélén volt:

„Napret Jonazi! Hiladi Wistrelli!” (Előre fiuk! Ezer lövést!)

— Lőttünk, folyton lőttünk, kat-kat-kat, úgy ment a sortűz, mikor a füstön keresztül is láttam, hogy a törökök lovai visszaszaladnak s a török csapatok megálltak. Akkor szólaltak meg a törökök ágyúi, azok elől vezették vissza a lovakat. Borzasztó dörgés volt, semmi vezényszót nem lehetett már hallani, csak azt, hogy messziről is dörögni kezdtek az ágyuk. Bizonyosan más századok ellen. Amikor töltöttünk és Peter *Anatschkoff*, nekem jó pajtásom az úton, éppen a sor szélére tette a patronládát, hogy abból a sorban tovább adjuk a patroncsomagokat, egyszerre fölöttünk borzasztóan reszketett a levegő. *Anatschkoff* elbukott. Többen is felbuktak akkor és láttam, hogy rugdalóznak.

— Az volt mindjárt az egyik kartács, amelyik talált. Utána több gránát is vágódott le, láttam, hogy a föld a levegőbe szökik. A füsttől azután már alig láttam valamit.

— Előre ki volt adva a parancs, hogy ha a mellettünk lévő katonák felkelnek, mi is azonnal velük menjünk. Körülbelül száz lépéssel előbbre és oldalt szaladtunk, ott ismét lefeküdtünk és lőttünk.

— Aztán megint felugrottunk s előre akartunk menni, de úgy fűtyültek a golyók, hogy nem bírtuk, jobbra, balra, mindenütt fölfordultak az emberek és aki tudott velünk jönni, az kiabálta: Hurrah! Napret! De mondtam már: nem bírtunk tovább előre menni.

Visszafelé mentünk, de úgy, hogy azért a törökök felé voltunk fordulva, mert azok álltak és mi lőttünk.

– Ekkor egyszerre, *tőlünk egészen balra, majd minden oldalon villanást, füstöt láttunk*, dörgött, a shrapnellek robbantak fel, észrevettük, hogy oldalba is támadtak a törökök. A lovakkal oldalra is vontatták az ágyukat. Akkor tőlünk egy tiszt előre szaladt, – nem tudom a nevét – a zászlót feltartotta és hurrah! Mi utána, bajonetre is elkészülve. Amit az egyik csinált, azt csinálta a többi is. Futottunk ismét vissza, előre és most már nem láttam, nem hallottam semmit, nem is éreztem, hogy megyek vagy futok, csak most úgy emlékszem, hogy futottunk előre, egészen belementünk a tűzbe, a törökök elé, akik talán 400 lépésre álltak. És messzebb, oldalt, szintén.

– Én egyszerre borzasztó nyomást éreztem megint, ledobott a földre, a puskát kiejtettem a kezemből, meleg lett a karomon s nagyon fájt. (Könyökét zúzta szét egy shrapnell-golyó.)

– Hogy mit gondoltam, arra nem emlékszem, csak csizmákat láttam magam körül. Azután, hogy nem volt körülöttem füst, észre tértem és fel is álltam, hogy a társaim után menjek. Akkor láttam, hogy milyen kevesen maradtunk és hogy mindig zuhog az eső. Hátról trombitaszót hallottam, odanézek: jön a 6-os regiment rohanva, felém, társaim után. Mindenfelől lödöztek ekkor és én másik két sebesült katonához mentem. Az egyik Anastaz Krusaroff volt, a másikra már nem emlékszem. Kiáltottunk, mert úgy jöttek a 6-osok, hogy elgázolnak. Összelökdöstek, reám is tapostak és világosan emlékszem, hogy négyfelől csapott ki belőlük a tűz, négy kartács érte őket egyszerre. *Hátról is*. De odaát is nagyon sokan estek

el, pedig nekünk nem volt ágyunk, de őket is sokfelől támadták a mi századaink s mikor a 6-os regiment jött, előttünk megint összeszaladtak.

— Akkor már a mi századaink is összeszorultak, jöttek a századok, de borzasztó kevesen voltak és rendetlenül futottak. Mi hárman lefeküdtünk, mert még mindig oda is fűtyültek a golyók.

— Sötétes kezdett lenni, de annyit láttam még, hogy messzebről, oldalt még egy bolgár ezred jött, a törökök visszafelé mentek. Aztán még folyton dörögtek a fegyverek, de távolabb s nagyon fáztam.

— igen soká feküdtünk így hárman, vaksötét éjszaka volt, körülöttünk kiabáltak is, borzasztó sok ember feküdt; valaki folyton ordított, hátulról egy piros lámpa közeledett, akkor mi is kiáltottunk, az visszakiáltotta: ne féljünk, jönnek értünk. Már azután nem emlékszem semmire, csak hogy álmos voltam és valahol egy házban kötöztek be. Akkor világos volt.

Eddig szólt Manoj Giorgiew. Az ő ezrede és a 6-os ezred volt az, amelyet a Kirk-Kilisze (Losengrad) és Odrin (Drinápoly) közti vonalon a törökök körülkerítettek s majdnem egészen kiirtottak. Érthetetlenül mégis győztek, talán éppen mert nem tudtak megszabadni és mert a 7-es és a 8-as ezred még idejében segítségükre jött és szuronyrohammal szorította vissza a törököket. Voltak századok, amelyeknek 400 emberéből *száz nem maradt meg*; olyan eset, amely példátlan a háborúk történetében. Hiszen 30 százalék sebesült- és halottvesztés már megsemmisülést jelent s e két ezrednek több századánál volt 75 százalék veszteség.

Köztudomású egész Bulgáriában, hogy Ferdinánd király Toscheff generálist – amiért az ágyúk bevárása

nélkül szétagoltan küldte a biztos halálba a két legjobb ezredet – a főhadiszállásra magához rendelte. Hogy ott mi történt, biztosan tudni nem lehet, állítólag degradálták, más verzió szerint pedig Toscheff az úton föbelőtte magát. Az bizonyos, hogy senki sem tudja, hol van.

Nekünk egész csapat sebesültünk van az 1-es és 6-os ezredből, némelyiken öt-hat sebesülés. Kar-, láb-átlövés a legtöbb, akik fejükbe vagy törzsükbe kapták a golyókat, azok nem jutottak el Szófiába. Valami nyolc olyan betegünk is van e két ezredből, – és a többi kórházakban szintén sok ilyen – akik ideg-sokkot kaptak a gránátok robbanásától s még nem tértek magukhoz.

Beadtam Giorgiewnek a morfiumot, hogy elvégezze előadását. A teremben még öt olyan katona volt, aki résztvett a megsemmisítő ütközetben; kisebb részletektől eltérően mind igazolta Giorgiew állításait. Micsoda láz szállta meg őket, hogy órákig állták az ágyuk tüzét, azt csak az ő agyvelejükön keresztül lehet megérteni. Bizonyos, hogy az 1-es és 6-os ezred emlékoszlopot és a történelemben külön lapot fog kapni.

Egyelőre kevés levest kapnak azok, akik közülök sebesülten megmaradtak. Több levest szeretnének.

Szófia, 1912. november 5-én.

A törököket hát csakugyan elvették tőlünk. Mindenünnen összeszedték. Kiviszik holnap Knyazsovára, addig is, már tegnap, föl vitték őket a csehekhez, a II. emeletre. Ott berakták két terembe, azonmód fekszenek a hordagyakon, némelyik a puszta padlón, törött lábbal, óriási flegmanékkal, darab kenyérral egy napra.

Megint jó volt, hogy a magyar Vöröskereszt lejött, – csöpp enyhítés a nyomorúság nagy áradásában – a főnökasszony rizses húst főzetett nekik s *Paula* néne egy nagy üstben, két katonával, fölvitte.

Velük mentem, bátorításul, mert egy kicsit sanda szemmel néztek reánk az idegen osztályon, a bolgár ápolónénak – a szamaritanszókák – és a folyosón nyüzsgő sebesültek egyaránt. Csak rideg, szigorú arcot kell csinálni ilyenkor s a Vöröskeresztes karszalag és a médaillon megvéd a megszólítástól.

Szerettem volna, ha összes papi ismerőseim, beleszámítva a haragosokat is, velünk lettek volna, h°gv egy kis gyönyörűségük legyen – a keresztény világfelfogás győzelmét látva.

Nézni kellett a törököket. Az ő erkölcsi meggyőződésük szerint nem valami nagy tisztelet jár amúgy a nőknek, akik férfiak előtt födetlen arccal mutatkoznak, még hozzá feltűrt, meztelen karokkal és aztán géne nélkül szedik-veszik kezükbe a férfiak nyakát, lábát, a hogyan éppen kell.

Paula néne, csinos fiatal leány, jó két merőkanál piláfot adott mindegyiknek, a lázasoknak tejet, ha éppen nagyon át volt vérezve a kötés, bizony át is kötött néhányat. A törökök falták az ételt, nézték, hogy dolgozik köztük ez az illetlen leány, s aztán – fogták a kezét és megcsókolták, akárhogy szabadkozott is.

Hát hol maradt az évezredekén át öröklött és benevelt török erkölcs? Egy pillanat és – egy pillanatra – eltörölte a magasabb kultúra ... Mi kényszerítette e nagyjából Anatóliából jött és egészen alacsony osztályból való törököket, hogy ne a maguk' módja, hanem a mi szokásunk szerint adjanak kifeje-

zést hálájuknak s a nőt a mi lelki szemüvegünkön át lássák meg. Hiszen az egész esemény váratlanul, spontán történt.

Mehmed Ibrahimnak is visszaadtam az óráját és aranyait s minthogy a nyugtámat, mint valami titkos feljegyzést, elszedték tőle, most ő adott nekem írást. Följegyezte mindazt a nyugtára, amit átadott nekem, anélkül hogy kibontotta volna a csomagot. Bizalmuk, az van. Hiszen a nagyhatalmak statusquo-ígéretében is bíztak . . .

Mikor kimentünk a teremből, mindannyian egyszerűen, némán, a szívükhöz s aztán a homlokukhoz tették ujjaik hegyét. Olyan valami volt, mintha szomorú gyerekek szótágotlák volna: Is-ten áld-ja! Nem tudom, fogom-e látni többé Mehmed Ibrahimot; két lövése, két törése van, s úgy hallom, hogy holnap őt is viszik Knyazsovára. Az angol misszió veszi át őket. Addig várjanak az operációkkal.

Ahogy az iskoláskönyvekből tanultuk: Veae victis!

No, ezeknek a bolgároknak, ezeknek a győzteseknek sincsen éppen valami jó dolguk, átkozott sebeik vannak.

Mindannyiunknak van közöttük néhány kedvencünk. Ma éppen erről volt szó az ebéd alatt, – stílszerűen ebédelünk: a halottaskamra mögött van egy szoba – az orvosok önmagukra panaszkodtak amiatt, hogy nem bírják a teljes objektivitást. Minden betegüket legjobb lelkiismeretük szerint igyekeznek ellátni, de azért akaratlanul is odaviszi őket egyikhez-másikhoz valami különösebb rokonszenv. A szentpétervári tanárnak, Ochorowitznak sárga-sugarairól beszélgettünk, nekem különben régi meggyőződésem, hogy az embe-

rek között pozitív, fizikailag megfogható anyag sugárzik szét, amely az észleléseken s az azokból levont következtetéseken túli: előidézi az embereknek egymáshoz való szimpátiáját és antipátiáját. Jó téma volt éppen, mert a krémes-torta nagyon erős birka-faggyúval volt csinálva és ezt a zsiradékot – éppen krémes-süteményben – nem nagyon kedveljük. Mindenki elmondta: ki a kedvenc betege és mindegyik elvitte a birka-faggyus tortát a kedvenc betegének.

Dimiter *Sepatrikoff*-nak azonban, az V. terem 17-ik ágyán, nem szabad tortát enni, csak mindig levest, mert Drinápoly ostrománál átlőtték a tüdejét, tüdőgyulladás van. Bizony négy nappal azelőtt nem reméltük, hogy megéri a reggelt. A pulzusa már egészen rossz volt, 41 fokos láza. Akkor este hozták. Mukkanni sem tudott, de olyan szép szelíden mosolygott, olyan igazi szláv melancholia ömlött végig rajta, – holott ezek a bolgárok urál-mongol keverék – hogy mind csodájára jártunk. Olyan volt, mint egy szentkép, fiatal, ovális arcán szőke körszakáll nőtt már a háborúban, kék szemei megadóan néztek s fanyarul mosolygott, egész jól lehetett olvasni a gondolatát: no nekem ugyan belőttek, no de mindegy. El is neveztem: Mindegy tüzérnek. Mert Dimiter Sepatrikoffot az ágyúról lőtte le egy török katona.

Mindegy tüzér lassan visszajött a másvilág határ-állomásáról s tegnap már magához intett. A bolgárok ezt is fordítva csinálják, úgy hívják az embert, mintha integetnének, hogy menjen el. A kedves nénék meg is járták ezzel a szokással, mert a szobájukon, ahol alusznak, nincsen kulcs – az egész nagy épülettömbben nem hiszem, hogy három kulcs legyen – és reggel egy már fennjáró, bicegő beteg, a folyosó végéről

termébe igyekeztén vissza, eltévesztette az ajtót. Az éppen mosakodó nénék nagyon integettek neki, hogy pusztuljon kifelé, de a bolgár csak annál inkább feléjük tartott, mit haragusznak, hiszen hívtak befelé – mondta az előkerített tolmácsnak.

Mindegy tüzér is az ajtó felé integetett, oda mentem hát hozzá, mosolygott most is szép szelíden: ülj le goszpodinje. Már kezét tud nyújtani. A láznál egyéb eddig sem akadályozta őt, mert náluk nincs rangkülönbség, akik egymással beszélnek, azok kezét is nyújtanak, ha akár egy miniszter legyen is az ágy mellett.

– Kérlek, goszpodinje, írál haza a családomnak, Nikopolba. Most már lehet írni, mert jobban vagyok, hadd jöjjenek el, mert vissza akarok menni Konstantinápolyba.

Mindegy tüzér odahaza, Nikopolban, földműves. A bolgár hadvezetőség egyetlen sebesült- és halottlistát ki nem adott még, nem akar izgalmat sehol, az egyetlen kórházból való értesítés megy csak el a postán. Családok ezrei vannak, akik folyton aggódnak övéikért, holott azok már rég a föld alatt pihennek. Ez a földműves, ez a Mindegy tüzér halálos ágyán is tartotta magát – nem a reglementhoz, hanem – az eszméhez, amely a hadvezetőséget a rendelkezésnél vezette. Ez a bolgár sikerek titka: ezek az emberek egyek a kormányzattal, ezekbe a fegyelmet nem drillei, nem kitalált eszmékkal verklizik bele, az eszmék, amelyekért harcba mentek, a nép agyvelejéből születtek meg, a parancs, hogy háborúba menjenek, találkozott a vágyukkal. Hiszen csak itt nálunk három Magyarországon lakó bolgár fekszik, akiknek nem kellett volna jönniök a háborúba, de jöttek és szó

szó és panasz nélkül tűrik fájdalmaikat. Egyetlen bánkódás nem hallatszott eddigi ezer sebesültünk ajkáról, hogy háborúban voltak.

Vájjon az osztrák-magyar hadsereg katonáival így lenne-e? Vájjon a déltiroli katonát nagyon izgatná-e, hogy a bánságban ki fog aratni? Vagy a horvátokat és tótokat nagyon vonzani fogja-e, még az életük árán is, hogy a nagy szlávokat kikergessék egy olyan területről, amelynek lakossága nyelvben, kultúrában, minden sajátságban távolabb áll tőlük, mint az – ellenség?

Menni és löni fognak parancsra, talán ügyesen és jól vezetve, de vájjon fizikai erejükhöz hozzátéetni tudja-e a hadvezetőség a lelki energiát? A drill a harmadik ágyúlövésnél lefoszlik az emberekről, a létfenntartás ösztöne pedig nem azt fogja súgni nekik, amit a bolgároknak súg, hogy a halálból való visszajövetel ötödik napján már kikészüljenek újból a csataterre.

Ez a Mindegy tüzér pedig nem valami fanatizált ember, hanem egy szép szelíden mosolygó, lábba-dozó beteg. Nem szeretem a háborút, hanem ma este külön tejbe grízt főzök Mindegy tüzérnek.

Másik kedves embere mindnyájunknak: *Dancso*. Csak úgy hívjuk, hogy Dancso, a fejcédulán azonban úgy van felírva: Jordan *Penoff*, I. reg. 16. comp. Depressiv granii, Hematoma. Prolapsus cerebri.

Jordan Penoff is az első regimentből való, a Toscheff generális csapatjából. És a Jordan névnek becéző kifejezője a Jordancso, – Dancso. Még nincsen 20 éves.

Óriás szál legény, kemény, klasszikus arcéllal, mintha az ókori görögök felejtették volna itt. Gránát

szakította szét a fejét. Mikor hozták s az első kötést lebontották róla, a kötés alatt, kívül, az összetört homlokcsonton, jó marék agyvelő lógott le. Klein ezredorvos trepanálta meg, mondom, mindnyájunk kedvence Dancso, csak éppen a szamaritanszókák nem nagyon szeretik.

Dancso nevezetesen legnagyobbbrészt eszméletén kívül van, a balarc-fél látszik csak ki fejéből, a kötés alól. Azonkívül a két keze bunkóra van bekötve, mintha két nagy box-kezttyű lenne rajta; mert ujjaival mindig a kötés alá akar bújni, az agyvelejét piszkálni. Egy hét óta a jó Augusztá néne a belén keresztül sós difúzióval tartja benne a lelket, s ha félöntudathoz jut, megkezdődik az ostrom, egyék valamit.

Ilyenkor van aztán nagy birkózás. A kedvesnének tegnap délután azt mondta;

– Megállj, ha a falumba visszamegyek, seprőn lovagoltatlak meg!

Nekem azt az ajánlatot tette, hogy helyette inkább a keresztanyámat simogassam; egy szamaritanszókák pedig egyszerűen lepökött. (úgy megjíedt a szamaritanszókák, hogy elszaladt s azóta nem látjuk.)

Ilyenkor nagy hős szegény Dancso; ha reáefektetik a hordágyra, hogy bevigyék az átkötéshez, akkor is veszekszik még, s így legyöngülve is hat embernek kell lefogni. Hanem aztán mikor nyitva van a feje, akkor mint a gyerek nyöszörög s könnyörgésre fogja a dolgot: kedves jó doktor, bratye, testvér, ne bántsál! Őlj meg, de ne bántsál!

Ma reggel leszállt a láza 38 fokra, megint megkísérelték etetni, azt mondják az orvosok, táplálni kell, hogy kibírja a dolgát. Dimitroff kisasszony krémet mutatott neki, – mert a bolgárok szeretik az édessé-

get – ezt a bunkós kezével majd kivágta, ivó-csészéből húslevest próbáltunk adni, összeszorította a fogát. Hát aludttejet. Egy bajtársa mászott át hozzá a szomszéd ágytól, beszélt, beszélt neki, csak annyit tudok, hogy azt mondta: a bolgár hazáért igyék belőle.

Lenyelt egy kanállal. No hiszen nagyszerű, igyék még, a bolgár hazáért! Még egyszer ivott. No még harmadszor is! Ez már nem sikerült. Elég volt: a koponyát szétrepesztetni, benn hordani egy gránát-darabot és két kanál aludttejet lenyelni. Harmadik kanállal már sok lenne, még a megnagyobbodott bolgár hazáért is.

Ma megint volt két halottunk.

Szófia, november 16.

Azt hiszem, hogy nagyon súrolni az álmoskönyvben is magas látogatást jelent. Előre megmondták, hogy váratlanul fog jönni, délután három órakerültük a királynét. A főnökasszony és a kedves nénék és a főszamaritanszék, közöttük az ezredorvosok katonai díszben álltak fel, *Holzwarth* tanár és én szürke turista-ruhában.

A kadétiskola főbejárata a Balkánon is olyan, mint Parisban vagy Londonban, Budapesten, Nagyváradon, vagy azt hiszem, Tokióban is. Nagy, széles, vastag ajtó, a hall falán vívőeszközök és díszágyúk és az internacionális télikert: a szerényigényű babérfák, thuják úgynevezett délszaki csoportja.

Pontosan három órakerült egy automobil, *Tartowski* Ádám gróf, báró *Mittag*, a két követ és *Bánffy* báró, az attasé. Őket úgyszólván mindennap látjuk, már egészen a kórházhoz tartoznak és mond-

hatom: bár minden kórháznak volnának ilyen diplomatái.

Ahogy beszélgetünk, másik két automobil jön, az elsőt a soffőr mellett egy egyszerű bolgár közkatona. A második autóból kiszáll egy őrnagy, odasiet az elsőhöz, haptákba vágja magát, a katona kinyitja az ajtót, kiszáll a királyné; barna kosztümruga van rajta, barna bársony csákószerű kalap, fehér plörözzel. Hozzánk nem ezredesi ruhájában jött. Van neki az is, a szoknya fölött olivbarna blúz, finom szőrmebélésű katonaköpenyeggel, mindkettőn aranygallér.

A királyné magas, negyven év körüli asszony, született *Reuss-Köstritz* Eleonóra nagyhercegnő. Jóságos és intelligens arc, úgy látszik, mintha sok szomorúsága lett volna az életben. Gyermeke nincsen, mostoha gyermekeit neveli és Bulgária minden jótékonsági intézményének nemcsak címleges, de tényleges védnöke. Az ura, a közeljövő *Nagy Ferdinándba*, ismeretes sporthajlandóságáról és hogy szenvedélyes soffőr és vasúti masiniszta, – akárhányszor maga vezeti a lokomotívot – a felesége pedig úgyszólván kizárólag humanisztikus munkában leli gyönyörűségét. Bulgáriának a királynéjában is szerencséje volt.

A királyné után két serdülő kisasszonyka száll ki, az egyik a tizenhat éves *Eudoxia* nagyhercegnő, a másik a tizennégy éves *Nadejda*. Eudoxia a szebbik: tiszta Bourbon-arc, de kissé Kóburg-ortel. Kedvesebb és intelligensebb arc a Nadejdáé, bolgár neve reménységet jelent. Ez a két leány, a két fiú pedig: *Boris* trónörökös és *Cyril* nagyherceg, most apjukkal vannak. Mind a négyen Ferdinánd király elhunyt első feleségétől: Bourbon Mária Lujza páрмаi hercegnőtől valók.

A kis princesszeknek egyszerű, sötétkék ruhájuk

volt, bokáig érő. A kalapjuk malomkerék-kalap, kis falusi malomkerék, rajta egy-egy sötétkék szalag. Az egyetlen dísz rajtuk: kis valentiai csipke a nyakon. Lelibbentek az autóról, szépen utánabotorkáltak a mamájuknak s mialatt ez Tarnowski gróffal beszélt, aki levett kalappal kezét csókolta a felségnek, ők két katona által tálcán eléjük tartott virágokat és anzikszkártyákat markoláztak magukhoz. Eudoxia a virágokat, krizantémumokat, Nadejda pedig vagy kétszáz anzikszfotografiát. A fényképen ők ketten vannak levéve, amint valami írást olvasnak, azt hiszem, a háború manifesztációját. Minden kép alá van írva, szép, francia zárdában tanult cyrill betűkkel: Eudoxia és Nadejda. Mindegyiknek kis manupropriája is van. úgy nézem a tintáról, hogy tegnap este volt a nagy penzum, vagy négyszáz fényképet aláírni. Mert a tálcán is maradt még kétszáz.

Ezalatt a követ egy papírlapról instruálta a királynét. Akik ott állunk: mik vagyunk. A királyné mindig odanézett arra, akiről éppen szó esett. Jó memóriájuknak kell lenni a felségeknek.

Akkor aztán egy nyájas mosoly ült a királyné arcára, felénk indult, a kis princesszek éppen olyan közömbös, se jobbra, se balra arccal utána. Ő utánuk a major és a két udvari dáma. Ők már szétnezegettek.

Most a knixek jöttek. Nekem legjobban tetszett a Gusta kedvesnéne knixe, ápol már vagy harminc esztendeje és knixekből még nagy raktár lehet nála készletben.

Ibrányi főnökasszony üdvözlő szavaira a királyné kedvesen és természetes, közvetlen modorban németül válaszolt:

– Elsősorban hálásan köszönöm önöknek mindnyájuknak, amit a mi embereinkkel tettek. Örülök, hogy szívemnek ezt az érzését végre személyesen megmondhatom s mindnyájukat arra kérem, hogy ha valami nem megy úgy, mint mennie kellene, nézzék azt el, hiszen olyan nehéz sorban vagyunk most itten.

Körülbelül szó szerint ezeket mondotta s aztán *Tarnowski* gróf, ez a gyönyörű szál, elegáns lengyel mágnás először is a két parancsnokló ezredorvost mutatta be. *Pfann* József dr.-t és *Klein-Eberhard* Sándor dr.-t. Szigorú katonai állásban tették meg jelentésüket. Utánuk jött *Holzwarth* tanár, akinek a királyné megmondta: tudja, mikor érkezett, mennyire örül, hogy még egy ilyen kiváló klinikus jött segítségül. *Berkó*-nak, *Lurtz*-nak is úgy mondta kedvességeit, hogy lehetett rajta látni, valóban őszinte hálát akar a királyné kimutatni.

Egy bizonyos, hogy a felség alaposan tisztában van az orvosi tudomány felől. Percenteket kérdez s többek között az iránt érdeklődik: mennyi aflegmóne?

– Ah – úgymond – *ott* a kötözőhelyen minden sebet úgy kitamponálnak, hogy nincs a váladéknak útja. Használnak a dunsztkötések?

– És hány amputációt kellett már végezni?

– Felsőges asszonyom, – szolt *Pfann* – mi mindannyian konzervatívok vagyunk ebben az irányban, szegény embernek nagy dolog a lába-karja, egyetlenegy láb-amputációnk volt eddig. A konziliárius tanár úr is osztja e felfogásunkat.

Szinte könnyes szemmel válaszolt a királyné, *Holzwarth* felé fordulva:

– Külön, szívből köszönöm maguknak ezt, nagy örömet okoztak nekem e mondásukkal. Nem vehet-

ném, úgy-e, rossz néven, ha az amputáló-iskola hívei lennének, de én boldog vagyok, hogy ezt hallottam. *Klein* szólt:

– Felséges asszonyom és egyetlenegyszer sem volt okunk megbánni, hogy a kétes esetekben nem amputáltunk.

Összetette kezét a királyné, mintha azt mondta volna: Hála Istennek! Aztán sorra járta a szobákat és a szobákban sorra a betegeket. Mindenütt] a fejével bölintott, legtöbbször odament a beteg fejéhez és szólt néhány szót: Hogy vagy? Nagyon fáj? Hol sebesültél meg? Na, igazán hősiezen viseltétek magatokat! Van családod? Az orvos úr azt mondta nekem, hogy ebben a teremben mind meggyógyultok.

Így beszélt, tegezte mindeniket, a szava meleg és természetes volt; a bolgár katonák pedig, ha tehet-tek: felültek az ágyban, volt igen sok, aki a kezét nyújtotta, a királyné nemcsak kezét adott, de megszorította katonájának kezét. Bulgáriában csak az előkelő osztálynál szokás a kézcsók. És ők is tegeztek a királynét.

Az egyik nehéz sebesültek szobájában leült az ágyakra a királyné. Figyelmeztetés dacára nem félt semmi kellemetlen következménytől. Többet megkérdez: mi a kívánságuk? Toso *Joloff* redniknek a golyó fejedűbján ment be és az állkapcsán jött ki, szétvitte a fogait. Műfogakat kért a királynétól. Hátraszól Eleonóra királyné a szolgálattelvő őrnagynak:

– Kérem, jegyezze fel!

Amint az ágyakat az egyik sorban elhagyja, jön a két kis princesz: Eudoxia elől, a hóna alól kivesz egy-két szál virágot, kezébe adja a betegnek. Akinek a keze be van kötve, annak szépen odadugja a pokróc

széléhez. Utána mindjárt jön Nadejda hercegnő is és átadja a fényképet.

Olyan is sok akad, aki semmit nem tud a királyi látogatásról, eszméletlenül fekszik, megsimogatja a királyné és a kis hercegnők a párna alá dugdossák ajándékaikat

Mikor a Klein osztályához jött, föltűnt neki a nehéz betegek szobája, az I. kórterem fölött az egymás mellé illesztett magyar és bolgár zászló. Az egyik vörös-fehér-zöld, a másik pedig fehér-zöld-vörös. Rendesen béke idején vörös-zöld-fehér, de most háborúban fordítva használják, mi is úgy tettük fel. A királyné megáll, nézi és szól:

– Milyen szépek így együtt! Szép két zászló!

Ibránpi Alice tetézi meg a mondást:

– Felséges asszony, mi is örültünk, hogy egymás mellé tehattük őket.

A teremben benn fekszik Apostol Anastazi, aki- nek Klein és Lurtz aznap vették ki a balszemét. Az ólomgolyó széthasította a szemgolyót és a koponya- csontot is szétrepesztve, a fültövén jött ki. A királyné fejét csóválva hallgatja az orvosok előadását s leül Anastazi mellé, beszélgetni kezd vele. Ez azonban csak görögül tud, a királyné odainti a terem egyik ápolónőjét, *Dimitroff* Olga kisasszonyt, a külügyi államtitkár leányát. Így tolmács útján beszél vele, vigasztalja.

Mellette áll Madame *Karaveloff*, a néhai bolgár miniszterelnök özvegye, egy nagyszerű asszony, aki a három emelet betegeinek minden konyhaszükségletéről maga gondoskodik. Egymásra néznek, Madame Karaveloff elsírja magát, utána a királyné is könnyezik s aztán megöleli Karaveloff asszonyt.

Mindjárt a 14-es ágyon *Kiroff* Veljo fekszik, akinek egy gránátdarab a vállát hasította szét. Rettenetes flegmónéja van; óraszámra dolgoztak vele Klein és Lurtz, ez is olyan eset volt, ahol a franciák amputáltak volna. Kérdezi a parancsnokot a királyné:

— Megmarad-e a karja, hiszen három gyermeke van.

— Azt hisszük, felséges asszony, hogy sikerül megtartani. Mindenesetre tetanus-antitoxint adtunk neki, mert nagyon piszkos volt a sérülése.

— Bizony, ha utólag adják az antitoxint, nem is ér az semmit; sajnos, mi ezt tapasztaltuk lent a harctéren.

— Bámulatos, hogy felséged mennyire tájékozott az orvosi dolgokban.

— Majdnem egy esztendeig voltam ápolónő az orosz-japán háborúban, végzett ápolónő vagyok, volt alkalmam megtanulni.

Ezalatt a két princessz odaért Veljo Kiroffhoz és balkezébe adták neki a virágot is, meg a fényképet is. Veljo, mint többi sebesült társa, elpirul, – mind-egyiknek fülig vörös lesz az arca, mikor királynéjukkal beszélnek – aztán ajkához emeli a fényképet és megcsókolja. Csak úgy csurgott a könny az arcán. A királyné fejére tette a kezét.

Én magam Dancsó miatt drukoltam, most mindjárt odajön a királyné az én Jordan *Penoff* barátomhoz, vájjon nem fog-e megint valami spektakulumot csinálni? De nem csinált semmit, aludt szegény Dancsó, a két fehér bunkós keze ott feküdt a fehér bunkós feje mellett.

Így haladt a királyné tizenhat termen át, háromszáz beteghez, két és fél óra hosszánál tovább. Azután

bement még *Velcseff* ezredeshez is, aki mellé leült egy székre és mintegy öt percig elbeszélgetett vele. Majd a hadnagyunkhoz is odament. A fiatal hadnagyunkhoz, aki a földön fekvé lőtte le a két halottfosztogató törököt. Búcsúzásnál mind a hárman kezet adtak a tiszteknek és ezek kezet csókoltak a kis hercegnőknek.

Két terem volt már csak hátra, mikor szólt a királyné:

– Most mennem kell, ezekben a napokban megint eljövök.

Sorban mind az öt orvosnak és a főnökasszonynak, azután az ápoló testvéreknek is szívből fakadt szavakkal köszönte meg mindazt, amit tettek és amit tenni fognak. Azzal fejezte be:

– Az Isten áldja meg önöket érte, soha nem fogjuk feledni.

A kis hercegnők sorban szintén előjöttek, parolát adtak és utána sajátkezűleg aláírott fotográfiáikat gépiesen átadták.

Kifelé kísértük őket a folyosón, a kadétiskola úgynevezett táncterme előtt haladtunk el, most ott is betegek fekszenek, még a színpadon is. A királyné mégegyszer bekukkantott a terembe. Megállt egy pillanatra, szétnézett és szólt:

– Ha meggondolom, hogy a farsangon itt bálban voltunk, táncoltak ...

Aztán beültek az autóba, még kiszóltak: a viszontlátásra!

Szófia, november 17.

Egy udvari lakáj süteményeket hozott ma a betegeknek, nekünk pedig fényképeit küldte el a királyné, a képekre ráírta: *Eleonóra*.

Ibrányi Alice-nak a kastélyból telefonált, hogy ma délelőtt hallotta csak: tábori ágyon alszik. Bocsásson meg ezért a figyelmetlenségért, már átküldött egy ágyat.

Délután a maltézerekhez jött el. Ezúttal ezredének uniformisában.

Abban a két termünkben, ahol tegnap nem volt, könnyebb sebesültek fekszenek. Mikor meghallották, hogy a királyné a máltai kórházba ment, akik csak tehették, szépen felszökdöstek az emeletre és – a máltaiak éppen ma reggel evakuálták a gyógyult betegeket – belefeküdtek az üres ágyakba. Ott várták meg a királynét.

1912 november 18.

Hogy most már reggel van és az élet lármája megindult, alázattal hajtom le fejemet a papírra, ez éjszaka után.

Úgy volt, hogy tegnap délután négy órakor oda-jött hozzánk az egyik szanitétkatona és haptákba vágta magát:

— Ezredorvos úrnak alásan jelentem, a teát megfőztem.

— Menjünk uzsonnázni – mondta a főnökösszony s mindannyian együtt ballagtunk a folyosón, mikor a kedves néne, *Käthe*, utánunk szaladt és összetett kezéből egy ívet csinálva a levegőben, mondta:

— Kérem szépen, a huszonegyesnek – amelyiknek a bokáját tetszett ma tisztítani – nem nyílik fel

a szája. Integet a szája felé, én nem tudom, mi baja lehet.

Szól az egyik orvos:

— No...

Szól a másik:

— Nem tudja kinyitni a száját? . . .

— Tegnap óta nem evett, az előbb tejet akartam beönteni a szájába, nem tudom kinyitni.

Mind sarkon fordultunk és az 1-es kórterem felé mentünk. Szóltanul.

Tetanus. Kimondatlanul is ez a szó lebegett közöttünk és egymást megelőzve megyünk a 21-eshez.

Peter *Todoroff* fekszik a 21-es ágyon. Drinápoly alatt shrapnell-töltelék sepegte végig a bokáját, darabokban csüngöttek rajta a hús- és csontcáfatok; a sár, amibe beleesett, még a ruháján száradt, mikor hozták. Nem volt ennél semmiféle első segély, kimosás, valahogy bekötötték és úgy hozták el.

Peter Todoroff a tábori kórház osztályán fekszik, *Klein-Eberhard* ezredorvos, a parancsnok, mondja a tolmácsnak, hogy mondja:

— Nyissa ki a száját!

Peter Todoroff reánk néz, ijedt, szúrós tekintettel, a szája zárva marad. Holzwarth tanár megtapogatja, érzi a keménységet, csak két szót szól:

— Tetanus ez!... .

Összenézünk, mondják:

— Próbálj meg antitoxint keríteni, talán van a bulgároknak. Nem ennek, hanem a többinek, akik ma vele jöttek. Úgy látszik, több lesz ilyen. Kedves néne, nincs még valaki, aki nem tudja a száját kinyitni?

— A 7-es, az is nagyon nehezen nyitja.

A 7-est Tané *Deltscheff*-nek hívják, ő is Driná-

poly alól jött, a Maricza mocsarai közül. Ő is nehezen nyitja a száját. Holzwarth szól:

— Ennél kísérjük meg a magnesium sulfuricumot, tegyük vele próbát.

— Todoroffnak pedig vágjuk le a lábát, – szól Klein – talán, ha a mérég fészket kiirtjuk, sikerül megmenteni.

Félórán át csatáztam a központi igazgatósággal, minden tetanus-szérum elfogyott, nincsen. Mikor visszajöttem a városból, Peter Todoroffnak a lába, térdtől lefelé, egy széken feküdt, ő meg öt méterrel odébb a műtőasztalon. Akkor tért magához a narkózisból.

Furcsa egy ilyen még meleg láb, öt méterre a törzsétől. Egy Dimitrev nevű úr jön a direktiótól:

— A parancsnok úr kéreti az orvos urakat, hogy ha tetanus-esetek vannak, vigyék föl a máltaiakhoz, mert ott külön szoba van a részükre. Ragadós.

— Miért küldjük fel, hiszen ez csak seben át inficiál.

— Szigorú rendelet van rá a parancsnokságtól.

— Ha így van, hát vigyék föl, mi nem okoskodhatunk – szól Klein.

— Ezredorvos úrnak alásan jelentem, a tea már egészen kihűlt, a kedves néne azt üzeni, tessék uzsonnázni jönni – szól a sanitát-katona.

Teázni mentünk, Peter Todoroffot és Tané Deltscheff-et pedig felvitték az emeletre, a máltaiakhoz, ott volt a tetanus-szoba. A lépcső mellett kis kamra, négy ágy, csakhogy éppen megfér benne, de alig lehet közöttük mozogni. Három ágy az ablak alatt, egy balról az ajtónál. Ez volt a tetanus-szoba.

– Nem ettek ma semmit, egyenek egy kis szalámit – szól az uzsonnánál hozzánk a főnökasszony.

— A tarkója még nem merevedett meg, az a kérdés, hányadnapos a kitörés – mondja Berkó doktor.

— Tizennegyedikén rakták őket bivalyszekerre, fájdalom, éppen a legsúlyosabb időpont: az ötödnapos állapot.

A teát kihörpintettük, felmentünk a máltaiakhoz. Mire odajöttünk, már a másik két ágyon is feküdtek. A csehektől hozták le: Stoicsko *Nikoloff*-ot és Waszily *Sztoinovot*. Ők sem tudják a szájukat kinyitni s vonaglik az arcuk. Hét óra volt.

Nyolc óraker megint látom a négy embert, már a tarkójuk is kemény és a hátuk ívalakban fekszik az ágyon, a görcs összehúzta őket. Hi-hi-hi – hangzik artikulátlan hangokban és a szemük ki akar ugrani a fejükből. A kezükkel pedig a levegőbe kapkodnak.

Fél tíz óraker a hasizmokra kerül a sor, kőkeményre merevedik a gyomor és a hastájék. Aránylag még a levágott lábú Peter Todoroff van a legjobban, mert az morfiumot kapott. Ő fekszik az ajtó mellett s noha szólni nem tud, arcán az ijedség öklömnyi betűivel van felírva a kérdés: Goszpodinje, doktor, miért hoztatok engem ide? Hiszen én csak nem leszek úgy, mint azok?

— Nebojsze ..., dobro!

Lurtz ezredorvos, ez a nagyszerű szász ember, összeslégerezett arcával, fehér köpenyegében kifordul az ajtón és szól:

— Ezt nézzék meg a diplomaták, mielőtt a háborút indítanának.

Tizenegy óraker a lábak kezdtek sorban megmerevedni. A merevgörcsök kezdetén az életerő küzdeni akar bennük. Elkezdik dobálni magukat, mint a

kígyók; hajtogatják az ízületeket, míg aztán kökemény lesz a végtag is, a karok és a lábszárak végig kővé merednek, a tetanus bacillusa az idegszálak mentén végighaladt a szervezetben és megdermesztette azt. Csak az agy marad épen, a beteg tisztán lát, hall, észlel mindent, érez és gondolkodik, csak éppen szólni nem tud.

Peter Todoroff tartja magát még a legjobban. Egy fiatal bolgár orvos oda is húzódik melléje, az ő ágya mellé, széken ül és regényt akar olvasni.

Háromnegyed tizenkettőkor, éjjel, ahogy fölmegyünk megnézni a szerencsétleneket, nini, Peter Todoroff mintha jobban is lenne: egy papírlappal legyezi magát.

– A merevgörcs reá is rájött és a keze éppen ott nyugodott a pokrócon, ahol a fejcédulája volt ráfektetve. A görcs belekapta a fejcédulát a markába, ott van ráírva a papírra, hogy a 37-es regimentből való, a 11-es századból és a görcs járátja kezében a papírlapot. Nézem, már 18 perce járátja.

Egyikünk sem tud lefeküdni, nem a mi osztályunkon fekszenek, de minduntalan 'fölmegyünk hozzájuk. Végére szól az egyik orvos: – minék írjam ide a nevét, talán kellemetlen lenne neki – elszólja magát:

– De az istenért, miért nem adnak ezeknek morfiumot, hiszen az egyetlen segedelem: morfium, csak morfium. Ha gyógyulást nem, enyhülést hoz.

Kérem a fiatal orvost:

— Doktor úr, mikor kaptak ezek morfiumot?

— Mióta idefőnt vannak, azóta nem.

De hát miért nem?

– A tanár úr nem szólt semmit, csak azt mondta, hogy legyek itt mellettük.

— Biztosan tudja, hogy nem kaptak morfiumot?

— Itt vagyok, mióta fölhozták őket.

— Kedves jó doktor úr, nézze, itt a kollégái azt mondják, hogy a morfium enyhülést hoz. Adjon nekik.

— Kérem, én nem adhatok, a tanár úr nem szólt semmit.

— Hol a tanár úr?

— Ő bent alszik a városban.

— Hol?

— Nem tudom.

— Adjon neki morfiumot, nézze, hogy vergődnek.

— Én nem tehetem.

A kínok látomása és a tehetetlenség érzése közé kerültünk. Egy pillanatra aztán felöltött bennem: újságíró vagyok, független ember. Lehúztam vászonköpnyegemről a karszalagot, a piros kereszttel, mellemről levettem a piros keresztes medaillont és – minden orvos bocsásson meg nekem, azért írom le az egész esetet, hogy vitázzanak fölötte – így szóltam:

— Doktor úr, én most nem vagyok vöröskeresztes titkár. Itt az órám, most éjfél van. Ha tíz perc alatt nem ad ezeknek az embereknek morfiumot, akkor én reggel hazautazom és az első állomásról, Zimonyból, az összes budapesti és bécsi, berlini és párisi lapokat föllármázom, hogy Bulgáriában a tetanusbetegeket morfium nélkül hagyják fetrengeni. Ön választhat, vagy európai skandalumot csinálok, vagy morfiumot ad nekik.

A mi orvosaink ijedten álltak mögöttem, ráncigáltak. Minden emberfajtának megvan a maga ideje, amikor használhat valamit. Ezek a mi orvosaink hetek óta óriási munkát végeztek, magam igazán semmit

sem tehettem, de most – őket tiltja az orvosi etika – az én cselekvésem ideje következett el:

– Doktor úr, válasszon, a szavamnak fogok állani.

A fiatal bolgár orvos dadogva szólt:

— Kérem, nekem most nincs is Pravazom, el van csukva a fiókba.

— Hozok.

— Morfium sincs.

— Nekünk készen van az is.

— Kérem, hát tessék beadni.

Két perc múlva az egyik ezredorvos maga sorba beadta a morfiuminjekciót, félely után a nyomorultak legalább nem visítottak a fogaik közt, könnyebben lettek valamivel: csak hörögtek. Ki négy óráig, ki ötig hörögött. Peter Todoroff negyed hét órakor végezte be szenvedését. A rettenetes, szerves – rendszeren a mocsaras vagy trágyázott földben tenyésző – állati mérég működésének utolsó etapeja volt a tüdő: a toxin a légzőizmokra ment át, azokat rángatta össze, megmerevítette és az emberek megfúltak a megakadt tüdővel.

Egy-egy órával később fölszakadt eltorzult fejükön az ajkuk, kilátszottak a fogaik.

Hét órakor, a ködös, pitymallós reggelen, mikor a kürtös az udvaron megfújta a trombitát, négy Szentmihály lovát vittek a kápolna elé, sárgásszínű gyolccsal betakarva.

A kápolna éjjel-nappal nyitva van, a bolgár hazafiak vendégfogadója. És ennek a négy embernek tizenkétórás borzalmát – amely a legnagyobb földi szenvedés, a veszettségnél is rettenetesebb – végignézve, azt sajnáltam, hogy nem tegnap volt kint nálunk a

czaricza, a bolgárok királynéja. Oda lehetett volna vezetni őt is, meg a princesszeket is, nézzék meg Tané Deltscheff-et és társait, elmondhassák a felséges királynak: mit láttak.

Csak az elhozott krizantémummal és anzixokkal lett volna egy kis baj: a merevgörcs nem engedte volna elfogadásukat.

1912. november 19.

Az események kergetik egymást. A tegnapi tetanus-éjszaka után most megint mozgalmas óráink vannak.

Este tíz óra felé, amikor már pihenni és beszélgetni szoktunk, új transzport jött, mint mindig, most is váratlanul. A drinápolyiak és csorluiak. Köztük valami tizennyolc török sebesült. Rettenetes állapotban vannak; ahány török, annyi láb- vagy bordatörés, holott a sebük nem is a törés helyén van. Mit csináltak ezekkel? Most nincs idő kérdezősködni, elhelyeztük őket, össze-vissza a termekben, ahol éppen néhány üres ágy volt. Nagyobb részt a mozgó-kórházba kerültek, Pfann osztályára. Féltizenegykor már a műtőasztalon feküdt az első jövevény, a súlyosakat vettük előre, tehát a törököket.

Húsz centiméteres kis faforgácsokból állottak az úgynevezett sínek, ezek voltak összefáslizva a lábbal, beledagadtak a ruhába, úgy kellett szétvágni rajtuk az egyhangú, kakizöld uniformist, amelyen egy gomb, egy sujtás nincsen.

Hadir Mussa kerül először sorra, négy seb van a testén és eltörve a lába. Nagyon megijed, mikor a nagy ollóval végighasítjuk a ruháját, nézz jobbra-balra, sír, beszél valamit törökül, nem értjük. Legfőképpen

pedig a mütő-asztaltól és a mellette lévő fehér műszeres-asztaltól ijedt meg nagyon. A gyilkos szerszámok láttára rettenetesen könyörögni kezdett, azt már meg lehetett érteni, hogy könyörög. Tolmácsot kerestünk elő, egy bolgár szamaritanszkat: Simowa asszonyt, aki sokáig élt Carigrádban, ahogy a bolgárok Konstantinápolyt nevezik. Szól a tolmács a töröknek:

— Azt mondják a doktor urak, hogy legyél csendesen, ne kapkodd a testedet.

— Hogyne kapkodnám, mikor meg fogok halni.

— De ha nem kapkodod, akkor nem fogsz meghalni.

— Ne öljenek meg, én nem is céloztam, csak muszáj volt löni, mert Eski-Chehírből mindenkit behajtottak. Ne öljetek meg, négy gyermekem van.

— Hiszen nem öl itt meg senki.

— Hát akkor az a sok kés minek ott az asztalon? Ti most meg fogtok engem kínozni, úgy fogtok megölni. Inkább öljetek meg egyszerre. Én nem kínoztam meg senkit.

— Mondja meg neki, kérem Simowa asszony, hogy ezek a kések és ollók azért vannak, hogy meggyógyítsuk. A sebet kitisztítják vele és csak ott vág-nak, ahol muszáj, hogy meggyógyuljon. Ne féljen, Allah majd megsegíti.

— Hát kik vagytok ti, azt kérdezi ez a török, hogy meg akarjátok gyógyítani. Ilyen sok úr, hogy ez nem a bíróság-e?

— Mondja meg, hogy mi magyarok vagyunk. Ezek az urak itt magyar orvosok és csak legyen hozzájuk bizalommal.

Hadir Mussa az egyik karját keresztbe tette – a másik tudniillik át volt löve és nem bírta – aztán a

szívéhez, utána a homlokához emelte a kezét és most már nem rúg-kapált, csak sírt. Félóra múlva, mikor Berkó ezredorvos begipszelte, bekötve a törött lábat, mutatta neki a most már nagy, hófehér vétagot, Hadir Mussa felült az asztalon és úgy nézte, nem akarta elhinni, hogy ez a nagy, vastag fehér valami, az az ő lába, amelyik most már nem fáj, mert ki van feszítve s a gipsz lassan megkeményszik rajta.

Egy másik török, Mehmed Abdulah, fiatal suhanc, Pfann keze közé kerül s az ezredorvos látja, hogy a török legénynek ajkai ki vannak cserepesedve, liheg. Kérdezi tőle tolmács útján:

– Nem innál egy kis vizet?

A török legénynek eltorzul az arca s azt mondja:

– Nem, ne adjatok vizet, vizet nem iszom!

És visított hozzá. Összenézünk, ezt még nem láttuk, hogy ha valakit vízzel kínálnak, ennyire megijedjen. Valami instinktus súghatta Pfannak, hogy mégis egy pohár vizet hozasson s a szájához vigye a töröknek. Dacára átlőtt bordáinak, Mehmed Abdulah föl akar ugrani az asztalról, a katonák alig tudták tartani.

— Kérdezze meg, Simowa asszony, miért fél úgy a víztől? Hiszen száraz az egész szája, muszáj, hogy szomjas legyen.

— Azt mondja, hogy ő nem iszik vizet, ötet most meg fogják mérgezni.

Pfann nem szól semmit, hanem kipeckeli a száját és beletölti a vizet Mehmed Abdulah torkába. Még nem tölthetett be fél pohárral, mikor a fiatal török már engedelmesen kinyitotta a száját és mohón nyelte le a többi. Mikor a második pohárral hozták neki, akkor már maga nyúlt utána és kiivott egymásután három pohár vizet. Azt mondja a tolmács:

– Azt mondja ez a fiatal török, hogy most már úgyis mindegy.

A magas, szőke ezredorvos, az ő szokott finom mosolyával mondja:

— Hát csak nem képzelte, hogy megmérgezzük?

— De igen, most meséli el ez a török, hogy ő odahaza Deri-Derében megmérgezte a kutakat és éppen akkor lőttek reá a bolgárok, mikor egy kúttól elszaladt. Hát azt hitte, hogy amint ő megmérgezte a vizet, most neki is méregtől kell meghalnia. Ez is bíróságnak nézte az urakat, ezek úgy látszik, még nem láttak orvost. Azt mondja, hogy hat nap óta nem volt víz a szájában, csak egyszer, mikor éjjel egy társától titokban kapott.

A harmadik asztalnál *Holzwarth* tanár csinál néhány műtétet, úgy játszik bent a sebben, mintha az idegszálak csak fonalak lennének s valami ügyes gyerek tenyér-malmot játszanék velük. Igaz, hogy a műtős nénék nagyszerűen dolgoznak a keze alá s éppen mondom a kedves néne Erzsinek:

– No, kedves néne, odaát most jól alszanak, azok tele voltak, alig kaptak néhány beteget.

Mintha végszóra jelennék meg, jön a másik osztályról *Klän-Eberhard* és mondja *Holzwarth* tanárnak:

– Kérlek, Jenő, ha aztán ráérsz egy percre, sürgősen szeretnék veled beszélni.

— Negyedóra múlva végzek.

Kimegyek a folyosóra Kleinhoz:

— Mi a baj?

Nagyon komor volt az arca. Azt mondja:

– Kérlek, még előbb konzultálni akarok, de

Lurtz is, én is nagyon veszedelmesnek látjuk a helyzetet, azt hisszük, egy betegünk kolerás.

— Ühm . . . szépen leszünk.

— Hát csak vegyél galocsnit és még egy köpnyezetet magadra, Lurtz ezóta megvette a próbát.

A III-as szobában, sarokágyon fekszik Kriszto Mitroff. Ezelőtt öt nappal hozták Drinápoly alól. Belelőtték egy mocsárba, ahol nyolc óra hosszáig feküdt, amíg fölszedték. A sebe jelentéktelen volt, hanem rettenetes ízületi csúzzal hozták be és hogy most itt látom magam előtt, eszembe jut, ez az, aki olyan borzasztóan jajgatott és tegnapelőtt Lurtz már újságolta, hogy az aszpirin nagyszerűen hatott Mitroffnál. Arra is emlékszem, hogy az ápoló néne jelentette tegnap: keserűvízre van szüksége Mitroffnak, de az orvos szándékosan nem adott neki.

— A szamaritanszék nem nagyon szeretik az ágytálat kezelni, ha nem látjuk: kiengedik ezt a beteget, és akkor vissza találja kapni a csúzá. Inkább várjunk egy-két napot.

És most ez a Mitroff fetreng az ágyon, Lurtz már mutatja a rizlészerű váladékot. Holzwarth is jön, mind a hárman egybehangzóan konstatálják: kolerának kell megállapítani. . .

Gondolom féltizenkét óra felé lehetett, Klein-Eberhard kiment az ajtóba, elkiáltotta magát:

— Négy katona álljon elő!

A négy katona haptákba vágta magát, szólt az ezredorvos:

— Káplár, maga itt megáll ennél az ajtónál és az orvos urakon, a főnökasszony önagyságán és a titkár úron kívül ebből a teremből egy lélek ki nem

megy, sem pedig a terembe be nem megy. Azonkívül a folyosóajtókat is lecsukják. Megértette?

– Igenis, megértettem.

A főnökasszony már hozta a formalint, meszet. Az első dolog volt az egész tábori kórházat izolálni, minden ajtót lecsuktak és a katonáinkat őrnök állították fel. És megindult a dezinfekció. A szamaritanszkák, voltak vagy huszonnégyen, nem értették a nagy járás-kelest, Klein ezredorvos maga ment az igazgatóság épületébe, hogy onnan a városban alvó *Orechovac* igazgató-főorvosnak telefonáljon: a beteget kolera-kórházba kell vinni, az osztályon nem maradhat és hogy a karanténra nézve szükséges intézkedéseket tegtegye. Két óra hosszáig volt oda, amíg fel bírta verni *Orechovacot*, kitől teljhatalmat kapott minden intézkedésre és mindenki személyes szabadsága fölött.

Reggeli négy óráig kellett várni, amíg jött egy kocsis elvitték Mitroffot, akit előbb injekcióval elláttak. A két ezredorvos és a főnökasszony vezérlete alatt történt minden fertőtlenítés, de egyszerre csak ijedve vettük észre, hogy a szamaritanszkák, a bolgár ápolóhölgyek rosszul lesznek, egyik a másik után kezdi el a tüneteket. Megtudták, hogy koleraeset van és hogy nem szabad kimozdulni az osztályról, egyik a másik után görnyedt össze. Az orvosok nézik, vizsgálják őket, újból figyelik, ez nem kolera.

Az osztály, mind a tizenegy szobájával, kezdett bolondok háza lenni, azt mondja a két katoniorvos, itt muszáj erélyesen fellépni. Minthogy beteg még eddig egy sem mutatkozott kolerásnak, ellenben az összes szamaritanszkák odáig vannak, ez kétségtelenül hisztérikus állapot. Az egyik bolgár sebesült tudott németül, látom, hogy Klein lefordíttat vele valamit.

Aztán betanulja a cédulát. Akkor mindannyian, a hátunk mögött még három katonával, minden egyes terembe bementünk és Klein haptákba állított mindenkit, még a beteget is haptákba ültette az ágyon és olyan hangon, mintha zupás-katonákat szidna, kihirdette a határozatot:

– Teljhatalmat kaptam a parancsnoktól. Aki félórán belül jobban nem lesz, azt a kolera-kórházba szállítatom. Bárki legyen is. Tíz kocsit már rendeltem.

Talán háromnegyed óra múlt el, most reggel hat óra van, egyetlen beteg szamaritanszkánk sincs, nincs már baja egyiknek sem. Egyik a másik után jelentkezett, égre-földre esküdöznek, hogy ők nem is voltak rosszul, hanem csak a másik.

Szegények, öt napig itt fognak kuksolni a kórházban, nem lesz szabad kimenniök.

Kazelagacs, 1912. nov. 21.

Végre, sikerült.

Húsz évvel ezelőtt nem hittem, hogy valaha ismét gyógyszerész legyek és íme, most Szófiában, három hétig patika volt a szobám és méricskéltem, porokat osztottam, infusumokat csináltam, – úgy tetszett, hogy megint Mezőhegyesen vagyok az állami gyógytárban, ahol éppen úgy ingyen orvosságot csináltam egykor, mint itt, a magyar Vöröskereszt szófiai kórházában. Már azt hittem e hetekben, hogy mindaz, amit húsz év óta megéltem, mind csak álom volt s álmodtam mindazt, ami azóta történt, a tepertő-éveket, a párbajokat, a sajtópöröket, a fogházakat és még inkább mindazt a sokat, ami e külső körülmények

között húsz esztendő ködös napjait vagy csillagos éjszakáit betöltötte.

De megint elszöktem a patikából, mint húsz évvel ezelőtt. Ezúttal azonban nagy hatalom segítségével s most itt vagyok Törökország határszélén, egy tábori sátor alatt és nagyon hálás lennék, ha olyan pincelakásom lenne, mint valamikor a Vadász-utcában volt, ahol az újságírás első éveiben a nappalokat könnyen változtathattam át éjszakákká.

Mikor most Eleonóra királyné Szófiában nálunk járt, Tarnowski gróf, a monarchia követe, volt olyan szíves, hogy előterjesztette e kérésemet: a harcterre szeretnék jutni, a hadi egészségügy, a betegellátás és a betegszállítás részleteit tanulmányozni. A fenség hozzáfordult *Gesov* miniszterelnökhöz és megkaptam az ígéretet, hogy kívánságomat, a kellő ajánlás mellett, táviratilag a hadvezetőség tudomására *hozzak*. A távirat – amint most már megértem – némelykor bivalyszekéren ment és jött, tegnapelőtt kaptam tehát a miniszterelnök levelét s az ahhoz csatolt *Nyílt parancs*-ot, amely a hadügyminiszter engedelmét és *Boneff* generális utasításait tartalmazta. Ezekhez képest, mint az ő kiküldöttük, a bolgár hadvezetőség támogatása mellett mehetek le Kirk-Kiliszébe és a csorlui tábor széléig s onnan Adrianápoly körül, vissza Szófiába.

A búcsú, a misszió tagjaitól, rövid, de meleg volt. Az emberek minél szűkebb körre vannak szorítva, annál jobban megbarátkoznak. Mégis legnehezebb volt Jordán *Penoff*-tól, az én agyvelő-lógós Dancsó barátomtól elbúcsúzni. Hajnalban voltam benn nála, már útra készen. Ébren volt és már annyira van, hogy eszmélni tud. úgy látszik, az eszméletlenül töltött idők alatt is gazdálkodik az agyvelő – még ha az a kopó-

nyáján kívül is lóg az embernek – szánt, vet, arat és behordja, amit aratott, mert íme Jordaneso Penoff, ismeretségünk tíz napja alatt mindig eszméletlen állapotban látott engem, úgy küldött a keresztanyámhoz és íme, most mégis kiszedi hosszú, sápadtra vált kezét a pokróc alól és tágra mereszi a szemét, hogy mondja neki a tolmács: megyek oda, ahonnan őt hozták: Kirk-Kiliszébe.

— Isten áldjon meg, Dancsó, – mondom neki.

— Téged az Isten még jobban áldjon meg – mondta ő és két kézzel szorította meg a kezemet.

Aztán reggel héttől esti tizenegy óráig haladt a vonat, Kelet-Rumélián keresztül *Jamboli*-ig. Közben Filipopolisznál magyar hang üti meg fülemet, cifra mondás, hátranéztek, a macedón bandák kosztümjében – amilyen tetszik ruha, de egyforma, zöldtetejű és fekete prémmel borított sapka, a prémen a kétlábra állított bolgár, sárgaréz-oroszlán: – *Luzsénszky* báró, a minden háborúk szimpatikus jelenvoltja állt előttem.

— Hová megy báró?

— Megyek törököt fogni. Jön velünk?

— Nem, én csak utánuk szaladok.

Luzsénszky báró Sztara-Zagorába ment, százhuszonhated magával, a világ mindenféle nációjából összeverődve. Gyönyörű, mulatságos felszerelésekkel. A buldogrevolvertől kezdve a mordályig, a dugóhúzóval ellátott zsebbe való bicskától kezdve a germán istenek pallosáig, minden fegyvernemet lehet náluk látni. Drága, kedves, félrecsúsztott emberek, akiknek a háború olyan, mint a vadászat, – mikor a Balkánon tábori tüzek gyulladnak, csak a Sonntagsjägerek mennek nyúlra vagy vaddisznóra. Itt van az igazi szép nagy hajtóvadászat, Isten legnemesebb vadjaira, akikre

Luzsénszky bárók nem is haragusznak, csak éppen azért lövik le őket, mert hiszen hajtóvadászat van s vadászaton ki gondol arra, hogy mi az acélgolyó akár egy özikének, akár egy töröknek. Az a gyanúm, hogy ha ez a Luzsénszky báró valahol le fog lőni egy pár törököt, mikor a kulacsot előveszi: szépen sorba fogja őket rakni: mit hozott terítékre?

Én magam az erőszakosságából nem tapasztalhattam mást, mint hogy tarisznyájában egy sült tyúk volt, azt erővel meg akarta osztani velem és erővel bemutatott legújabb bajtársának, egy doni kozáknak, aki a Luzsénszky báró barna vadászkosztümje mellett kozák egyenruhában volt. Nem vagyok nagyon ijedős ember, de kicsit meghökkenem a doni kozáktól. Másfélöles ember, a fején legalább nyolcvan centiméter magas fekete kecskeszőr-süveg. Az arcán nincs bajusz, csak az áll alatt szakál, amely a hófehér köpenyegre simult és ezen hátul karmazsinpiros átalvető van. A csizmái valami állati szőrmével vannak burkolva, kívülről is. Az övében széles sárgaréz-szablya és öt-hat félméteres penicilus. Végül a kezében rövid nyél, e nyélen szíjak, a szíjak végén ólomgombok: a kancsuka. Ez volt Luzsénszky báró barátja, vele közösen ették meg – egyelőre a sült tyúkot. Egy korty még a kulacsból, aztán elváltunk; ők Sztara-Zagora felé mentek, én pedig Jamboli felé, Bolgárország végére. Innen kezdtem meg azt az utat, amelyen az I-ső és III-ik hadtest Kirk-Kilisze felé vonult, Ivanoff és Kutincseff tábornokok vezetése alatt s ahol Toscheff generális tragédiája történt.

Az úton még egy ismerősre tettem szert: *Sternberg* úrra, akivel, úgy látszik, jó ideig együtt fogok menni. Én átsegítem őt az akadályokon, ő pedig nyelvisme-

rétét adja kölcsön. Henri Sternberg úr török-zsidó földbirtokos, Lüle-Burgasz-ból. Óvta majorságát, amíg csak nagyon közel nem jöttek a bolgárok, óvta: nem a törököktől, akik semmijét nem bántották, hanem a cselédségétől, amely háború örve alatt szét akarta szedni a fundus instructust. Mikor aztán az utolsó mohamedán és görög cselédség is melegnek találta a földet maga alatt, akkor aztán Sternberg úr is nyugodt lélekkel hagyta ott birtokát bolgár származású gazdatisztje őrizete mellett. A bolgár gazdatiszt megmondta, hogy a bolgár hadseregnek csak kenyeret kell sütni, semmijét nem fogják bántani. Mialatt aztán a csat napok voltak, Sternberg úr Szófiában szabadságlevelet eszközölt ki magának: őt és vagyonát senki ne bántsa. Vidám kedvvel utazik tehát hazafelé és még itt a sátorban is hárem-viceket mesél.

Kétnapos utunk eddig elég mulatságos volt. Jamboli amolyan bolgár mezőváros. Éjszaka, zuhogó esőben érkezünk meg, a város négy kilométernyire van az állomástól. Gummi-csizmámban, hátszákkal a vállamon én csak könnyen dagasztottam a sarat, – mert hiszen koci nem volt – ámde Sternberg úr, koffereit az állomáson hagyva, pantallóban és galocsnival vergődött. Minden öt percben meg kellett állni, mert az ikráig érő sárba beleveszekedett a galocsnit.

Hotelre is akadtunk: a Hotel Zora-ra. Szálloda a napfelkeltéhez. Talán, hogy a hajnali sugarak könnyebben találhassák meg az utak vándorát, azért van kitorve minden ablaka és a címben foglalt napsugarakra való tekintettel nincsen a szobájában kályha, ezt mind megértettem. De hogy az egyetlen ágyon, amelyen ketten voltunk hivatva aludni, miért nincsen legalább egy takaró, annak magyarázatát nem tudtam találni.

Ruhástól aludtunk és reggel az eresz alól mosakodtunk.

Délelőtt a város parancsnoka, nem tudom milyen nevű generális, átnézte az írásaimat és mondta:

— Elküldöm az urat Kazelagacsig, az éppen a határszél. Estére ott lesz. Odáig tudok autóbilt adni. Onnan nem tudom, hogy jut tovább, mert az autó nem bírja. Talán lesznek bivaly-transzportok.

— Hát hány kilométerre van autóbiltal Kazelagacs?

— Hatvan kilométer. Óránként tíz kilométerrel mehetnek.

De csak nyolc kilométer „sebességgel” jöhettünk, a 28 lóerős Humber-gépen. A két soffőr közül Gruju Waszily *Kaboff* vezetett, mindegyik bolgár katona. Kopár dombok közt haladtunk, tengelyig érő sárban. Este a kazelagacsi hátrahagyott táborhoz értünk, megint egy generálisnál jelentkeztem, ez átadott egy főhadnagynak, aki a kommisszáriussal ivott egy félszerben. Mind a ketten oroszul beszéltek és – orosz nyelvhez méltóan – erősen be voltak szeszelve. A kommisszáriusnak gyönyörű delirium tremense van, ritka a bolgárok között. Azonkívül még hatalmasabb Basedow-kórja; a két szeme majd kiugrik az arcából.

A főhadnagy átadott egy vojnik-nak, aki elvezetett a korcsmába. Szalmán, az ivóban fogunk aludni, de most még nem lehet, mert vendégek vannak. Katonák, akik mind körénk ülnek, csodálkoznak, megforgatják a termofort, amelyből meleg tea ömlik, a crayont pedig – amelyben benne van a tinta – kiszedik a kezemből s mulatnak a villamos zseblámpámon: „*ezután majd nekünk is lesz ilyen*” – így mondták.

Most éppen, mialatt e sorokat írom, egy Anasztasz *Kristóf*/ nevű félszemű fiatal paraszt tartja szóval a társaságot: ma reggel *Dedekjőj*-ből jött el, Drinápoly alól s meséli, hogy a feleségét a frász törte ki, mikor egy gránát az éjjel az udvarukra tévedt. Venni jött egy kis lisztet, mert *Dedekjőj*-ben egy harapás sincsen. Holnap estére majd hazaér, vájjon nem-e csap le ezalatt még egy gránát?

Nekem és Sternberg urnák egy-egy török kávét fizet, öt-öt centim az ára.

Tegnap kétszáz lovat hajtottak be a határszéli török falvakból, – azt mondják: most már igazán nincs több – ezekből választhattam négyet, egy szekeret is találtak az úton, amelynek gazdája a bolgár katonák láttára megfutamodott a sűrű felé, ezt is ideadta a generális és két katonát hozzá. Négy ló, két katona, egy szekér és Sternberg úr, ez lesz a kis expedícióm, amivel holnap korán reggel nekiindulunk az elhagyott csatatereteknek. Jó négy kis tömzsi török lovat választottam, meglátom, mennyi idő alatt teszik meg Kirk-Kiliszéig a százhusz kilométert.

Qoliendervent, november 22.

Hajnalban a Tundzsa-folyó fölött állottunk. Egy dombon, ahol a kazelagacsi parancsnokság vörös zászlója leng.

Alul a völgyben a ködpára most szakadozik fel, a felhő-tengerből szétszórt házaknak csupán görbecserepes fedelei látszanak ki, oldalt, jobbra és balra a csapatok őrtüzei még most is égnek, mögöttük egy-egy foltban körbeálló lovak, megint odább juhnyájak, gulyák, apró fehér jószágok: messze vidékről összehajtott maradványai a török gazdálkodásnak. A sok

idegen jószág érzi a szokatlanság izgalmát: bögnék a tehenek, egy-egy ló közbe nyerít, olyik házból még egy kakas kukorékol s a szétszórt faluból jönnek fel a dombon a lányok, izmos vállukon görbe rúd végén két vörösréz-veder, alig térden alul érő barna-piros háziszóttos, rizsfehér bokákkal, mezítláb dagasztják a hártýásra fagyott sarat, az erőtől és a súlytól remeg minden tagjuk. A napsugarak most törnek át a párás völgyön.

Sternberg úr szól:

– Nagyszerű napszámosnők. És nézze, mennyi állat. . .

A négy kis ló már előállt, könnyű kis szekérbe fogva, zsákokban szalma-szecska, a lovak kosztja, azon ülünk. Hátul a saroglyán egy nagy láda és egy zsák. A ládában moseli borok, a zsákban sárgarépa, káposzta, burgonya: Ferdinánd király konyhája számára küldve. Két nap óta heverték Kazelagacsban, most itt az alkalmatosság, tehát elküldik. A ládán rajta van az udvari pecsét.

Agyig érő sárban húznak a lovak, így jöttünk estig. Az utak mindenütt használhatatlanok, a transzportok teljesen felvágták, mezőkön, apró, törpefás erdőkön, közbe hegyi utakon bujkáltunk, völgyön le, hegyen fel, patakokon keresztül, de aztán megint csak ki, ha nem is az országútra, hanem valamelyik transzport által frissen vágott nyomra.

Élettelen lenne a szemhatár, ha az acatos, kúszó bokrokkal benőtt legelőkön, vagy a szántatlan szántóföldeken szinte rithmikus mértani távolságokban apró mozgó pontokat nem látna az ember: a kóbor kutyák sokasága vonul dögöket keresni.

Azt nézik: merre keringenek a sasok és hol

repülnek a varjak, ha még jókor jönnek, azokat elriasztják. Némelyik helyen már csak a széthurcolt csontdarabok és a paták mutatják: bivaly, ló vagy ökör dobbant le a szekerek elől s otthagyták.

Másutt még nincsenek fellakmározva; délben éppen egy szürke ló mellett haladtunk el, a hátán már nem volt nyereg, csak kötőfék, a kantárszár. Négy lába az égnek, a hollók először a szemét csipkedték ki és a vékonyán a hasat, úgy látszik, ezek az ínycsafatok. Hogy közeledtünk, káromva rebtent fel a fekete csapat, jóval nagyobbak, mint a mi pápista varjuink. Leszálltam, megnéztem a szürkét, oldalán egy lövés volt. Tegnap múlhatott ki. Sebével valahonnan messziről száguldhatott el, ment, bolyongott, amíg bírta, aztán összeesett, sokáig vergődött és erősen küzdhetett valami sas vagy a varjak ellen, mert a föld szét volt rugdalva alatta. Mondom, végül is, négy patája az égnek fordult.

Sternberg úr csodálkozott, hogy mit nézek egy döglött lovon, odább majd többet találunk, mondta.

És nemsokára megint türelmetlenkedett.

A hegyről, lent a másik hegy lábánál, valami hosszú, fekete vonalat lehetett látni. Távcsővel néztem: legalább másfél kilométer hosszúságban bivalyszekerek jöttek. Az egyik katona szólt:

– Sebesült-transzport lesz.

Több mint egy óra hosszáig közeledtünk egymáshoz, míg összeértünk. Elöl tizenöt bocskoros, de feltűzött szuronyú katona, a szekerek utánuk: a rúdon ül a török, vagy hetven-, vagy tizennégy éves. Rúddal piszkálják a bivalyok vékonyát. Nyikorog a vasalatlan fakerék, mikor megáll az első szekér, utána az egész sor.

Bent a gyékénnyel fedett echós-szekerekben egy kis szalmán fekszik egy-egy ember, katonaköponyeg van némelyiken, másikon pedig szalma, átkötve madzaggal, hogy rajta maradjon. A karjuk, a lábak vagy a fejük barnára vált kötéssel ellátva. A vezetőjük, egy káplár, előjön, köszön.

— Honnan jöttök? – kérdem.

— Odrin alól, a spitalból. Nincs hely.

Tehát Adrianápoly ostromától.

— Hány napja jöttök?

— Bizony három nap óta.

— Hová mentek?

— Jamboliba, még hosszú az út. De jó, hogy jössz, goszpodinje doktor, egypár emberünk nagyon kiabál, csinálj velük valamit.

— Nem vagyok orvos.

— Dehogyan nem, hiszen látom a vöröskeresztet a karodon. Ne hagyj bennünket a csúfságban. Vagy talán a törököket segíted?

Sternberg úr súgja, hogy csak nézzem meg a betegeket, mert még baj lesz. Aztán menjünk. Magamnak is hajlandósága megnézni a dolgot, talán segíthetek valamit.

— De hát nincsen veletek orvos, felcser? Hány szekér van?

— Kétszáznyolcvan szekér, háromszáznegyven sebesülttel.

Azzal kiáll a szekerek mellé, beszél valamit s talán a huszadik szekérhez visz, egy bivaly s egy ökör van összefogva, bent fekszik egy katona. Bemászom hozzá a szekérbe.

Az orrom már sok mindenhez hozzászokott, de majd leszédülök, a kötés is átrothadt már karján a

sebváladéktól. No, ez ugyan nem három vagy négy-napos kötés.

— Boli?

— Boli, boli – nyögi a szerencsétlen.

Át kellene kötni, de itt, a szekérben hogy kössem át? Inficiálódhatik a seb, igaz, hogy átkötés nélkül is az lesz a vége, hiszen már félig a sebet látni, a genyedés közt. Csak éppen felső kötést teszek reá és morfiumpasztillát adok neki.

Egy másik szekérben Barcsu *Miteff*, a 11-es regiment 2-ik századából, már teljesen leesett kötéssel fekszik. A bal karján van egy óriási, flegmónés seb. Nincs más hátra, akármennyire gyarló dolgot végezhetek is, mégis jobb, mint nyitott sebbel szalma közt fetrengeni hagyni: előveszem hátzsákomból a szublimátoldatot, vattát, jodoform-gazet, fáslit, kimosom a sebet ott a szekérben és bekötöm. Vigyáztam, hogy ne érjen a sebhez semmi és hogy oldalt kissé kinyomkodtam a genytől: Barcsu Miteff mindjárt jobban érezte magát.

így tartott két óra hosszáig, négy sebesülttel. Csak azokhoz nyúltam hozzá, akiknek a sebe kint volt a kötés alól. Milyen jó, hogy hoztam magammal kötszereket s néhány gyógyszert. Az ember némelykor, anélkül, hogy pozitíve gondolna reá, ösztönszerűen cselekszik.

És még valamit hoztam, ami ma gyakran kellett: ópium tincturát. Elkínzott, elgyöngült betegeknek, akik már kiürültek és bélhurutjukkal már csak erőlködtek, ópiumot adtam. A bolgár belügyminisztérium kuruzslás miatt joggal megbüntethetne, de hát mit tegyek, ha a bolgár hadvezetőség 340 transzport-beteggel – egy hetes bivalyszekér útra – nem küld még

csak egy szanitát-katonát sem. Annyit különben, mint egy bolgár felcser – legtöbb ilyen dolgozik a kötözőhelyeken – én is konyítok az orvostudományhoz. Sternberg úr már nagyon türelmetlen volt, hogy gyerünk.

— Hiszen maga mondta, hogy hagyjam reájuk...

— Igen, igen, de elég lett volna a morfium.

Sternberg úr mulatságos ember, kezd rajtam elhatalmasodni. Hiába mondok valamit, ha neki nem tetszik, egyszerűen nem tolmácsolja. Óraszámra beszélget a katonákkal s ha kérdezem, hogy mit beszélnek, akkor azt mondja, hogy semmi érdekeset. *Csak* a háborúról beszélnek. Holnap én fogok beszélni a fejével, most úgy horkol itt mellettem, hogy ha a kint felállított ágyukat mind elsütnék, talán akkor sem ébredne fel. Kifáradt nagyon.

Éjjel tizenegy óra lett, hogy ideértünk és reggel fél nyolc óta jöttünk. Egyenes vonalban csak 30 kilométert tettünk volna meg, de mi annyit kerültünk, hogy legalább ötvenet jártunk be.

Délután még három transzportot találtunk, ezeket is összeszámoltam: összesen 573 szekér. Ma tehát legalább 900-1000 sebesülttel találkoztunk. Néhányszor ezeknél is megállítottak, sehol nem volt még egy ápoló sem. Kérdeztem: mit esznek?

— Kenyeret hoznak magukkal.

— Csajt (teát) vagy levest nem főznek valahol?

— Ah, csaj nincsen, jó lenne, ha volna – mondják.

A tea a bolgár népnek tudniillik a leveze, a teje, a kávéja, a snapsza s azt mondhatom még: a szalonája is a reggeli kenyérhez. Egy kis tealevéltre forrázott melegvíz, sok cukorral, rum nélkül, ez az ő

gasztronómikus luxusuk, egyébként hétszámra kenyeret, kenyeret esznek csupán, igaz, hogy nagyon jó rozskenyeret, amely egy hét múltán sem száradt meg. Hihetetlenül igénytelen emberek ezek – mint minden szláv nép – és ez háborúban különösen nagy előnyt biztosít nekik. Ha nekünk, magyaroknak, amint itt hírlik, a szerbekkel s ezek révén az oroszokkal valami összetűzésünk lesz, ez a nagy kosztbeli igénytelenség igen veszedelmes lehet reánk. A mi katonáink meleg étel nélkül nem igen tudnak elevenek maradni hosszabb ideig, a szlávok pedig egy óra hosszúáig kenyeret rágnak s akkor olyan jól érzik magukat megint, mintha disznótorról jönnének.

De ezeknek a kevés szalma közt, bivalyszekéren, heti járóföldre transzportált betegeknek, akiken a nyirkos hidegben egy jóra való pokróc sincs és akik az éjjeleket is ott a szekéren töltik: egy kis teát igazán főzhetnének. Nem pusztulna közülök annyi, mint amennyi így elpusztul. Az első transzportnál például az első három nap alatt négy beteg halt meg. Holott állítólag csak transzportképeseket küldenek útra. Kitették és elásták őket az úton. Soká lesz, amíg övéik meg fogják tudni . . .

Ezt a Goliendervent-et, ahol most vagyunk, még este kilenc órakor megpillantottuk egy hegy tetejéről.

Mintha a csillagok leszálltak volna az égről a földre s beleültek volna a völgy párákódébe. A bolgár tábortüzek.

A faluban egy lélek lakos sincsen, – törökök voltak – hanem csak katonaság. Muníciós- és proviant-tábor. Nekünk a parancsnok a fából épült irodai épületet engedte át, falépcsőn egy tornácra kell feljönni s köröskörül völgykatlan látszik, közvetlen alattunk kará-

mok, középütt máglya-tüzek, azok körül emberek s a lovak és barmok is odahúzódnak, falat csinálva magukból, hogy a hideg szél csak egy oldalukat érje. Hogy kiálltam a nyílt tornácra nézni a képet, valami furcsa morajt hallottam.

— Mi az?

— Az a posta.

— Micsoda posta?

— Hát az üzenetek, amiket Odrinnál a mieink küldenek be a várba ...

— Ágyúdörgés ez?

— Az.

Félóráig hallgattam a morgást, még messze lehet.

De furcsa. Zenének szép zene, még ilyen messziről is. Nem hiába, hogy megbolondítja az embereket.

Belevakkantgatnak a kutyák, ezeket ide is behallom, kóbor bolgár kutyák – a török kutyák nem ugatnak.

Selioglu, 1912 november 23.

Húsz perc után – hogy reggel elindultunk – lihegve járt a négy ló bordája, lehetetlen velük szekérral tovább menni. Szegény Sternberg úr, most bajba kerül a galocsni, lovagolni kell.

De előbb vissza: a király moseli borait és sárgarépáit leraktuk a parancsnokságnál, Sternberg úr egyik kofferjét is, a másikat az egyik katona lovának hátra kötjük, Sternberg úr lova pedig őt magát és a bundáit cipeli. Nekem csak a hátzsákot kellett magamra venni.

Hanem nyereg és kantárszár, az nem szokás erre. Egy-egy zsákba szalmát tesznek, a végít bevarrják s

így a ló hátára reá teszik. Az a nyereg. Aztán egy darab kötélnek a két végére nagy hurkot csinálnak, átvetik a szalmás zsákon, az a kengyel, igen jó kengyel, csak éppen arra kell vigyázni, hogy az egyensúlyt megtartsa az ember, mert ha valamelyik oldalra jobban reánehezedik, akkor nyergestől, kengyelestől lefordul. A kantárszár: a kötőfék. Baloldalra tehát megvan a vezetőszár, ha pedig jobbra kell fordítani a lovat: akkor, ha tetszik, combjával igazgatja lovát a lovas, ha pedig nem, akkor ott a kötőfék, a végével balról jobbra pofon kell ütni a paripát, az már érti ezt a beszédet is.

Sternberg úr a hosszú lábaival egész jól megülte a paripáját, nekem egynéhányszor le kellett fordulnom, amíg visszaemlékeztem az egyensúlyozás törvényeire. Régen volt már, mikor szőrin lovagoltam egy kis szürke ponnyt, emlékszem, Morzsa volt a neve.

Tíz óra lett, mire újból elindultunk. Most már igyekezve, jókedvvel mentek a remek kis török lovak.

Egy óra múlva bejutottunk a volt Törökország területére. Kopár fensík, rettenetes agyagsár.

Egyszerre csak sáncárcok és mint virágok a réten: tele van a föld patrondobozokkal, barna kartonból. Ezerszámra hevernek a földön.

Odább kétszáz lépésre megint s aztán mégegyyszer, talán ötszáz lépésre, de itt már nem voltak sáncok. Egész világosan beszél a helyzet: a törökök várták a bolgár csapatokat, sáncaikból lőttek, aztán visszavonultak két ízben, s aztán megfutottak, mert össze-vissza, elszórtan találtunk, többé nem kartondobozokat, hanem kilőtt és ki nem lőtt patronhüvelyeket, de ami a legbiztosabb jel volt: töltényeket, a hegyes török acélkúp helyett *pirosra festett hegyes*

fakúppal. Gyakorlatokon szoktak ők ilyet használni s ezúttal is gyakorlatot kellett volna feltételezni, ha – bolyongva a hegyek között – állati csontokat és egy friss ásás nyomait nem találom.

Leszállok a pejkoról, hegyesvégű botommal túrom a földet: puhába ütközik a vége, alig fél méterről jön fel a bűz és egy piros török fez darabja kiáll a fel-túrt agyagból.

Török tetemet ástak el, valószínűleg többet, mert három méter széles volt a földhányás. Ez lehetett a bolgár hadtest első ütközete. A sírtól ötven lépésnyire egy ló csontváza volt, a bordák fölfelé álltak, a nyakcsigolya előtte, a többit már elhordták.

Visszatapostam a földet, gyerünk, itt török és a hazája kölcsönösen elvesztették egymást. „Lassan éltek mind a ketten és gyorsan haltak meg,” ezt írhattam volna a fejfára, ha fejfa lett volna.

Mentünk és *Murköj* falut találtuk. Vegyes falu volt – és furcsa: török területen – a bolgár lakosság ott maradt, senkinek bántódása nem volt. Még a csata előtt sem. Hogy aztán a bolgár győzelemre a törökök elszaladtak, azt már érteni lehet. A faluban, ők, a bolgárok úgy mondták, hogy nem esett bántódása senkinek.

Nem kaptunk semmi ennivalót a faluban, immár harmadnapja szalonnán élek s az nem volna baj, de a két katonának is majd kiesik a szeme s nekik is muszáj adni – egyszerűen odatartják a kenyerüket, mint ahogy ha pipára gyújtottam, tartották a cigarettapapirost – kiapad az éléskamra a hátszákból s akkor bajban leszünk. Pénz itt most nem ér semmit, azt nem lehet megenni. Sternberg úrral testvériesen osztozko-

dunk, ő konzerveket hozott s ha jó hangulatra akarom hozni, egy tábla csokoládét adok neki, azt szereti.

Mentünk megint tovább, lépésben, de mindig mentünk, délután 2 órakor halljuk megint a morajt, mondják a katonák:

– Áhá, Odrin!

Örültek neki, gyönyörködtek a hangjában, én is örültem, hogy a hang felé tartottunk, mindig erősebben hallottuk. Kezdetben mintha morogna a föld alatt valami, azután már távoli dörgést lehet hallani, később – most is, itt, este – már a bömbölését, de mintha fátyolon keresztül jönne. Három-négy egymásután, aztán megint szórványosan. A várakból-e vagy a várakra, azt természetesen nem lehet tudni.

Három órakor Pasakölben voltunk. Ez is bolgárok és görögök lakta török falu, alatta ütközet volt, azt mondják, hogy csak a falu lakosaiból hatvan ember esett el, egy kis halmot mutatnak, keresztül: nyolc bolgár lakos, a többi török asszony nép, ezek csak elásva.

A faluban kevés házban vannak, ahol laknak is, görögök inkább. Szép sudár emberek, nem olyanok, mint amilyen görög tiszteteket láttam eddig.

Dumürdzsili falu következik; ahogy közeledünk, már igen hevesen és erősen hallani az ágyúzást, a szél hozza a hangot.

Egyszerre látom a falu előtt: a házaknak nincsen tetejük, üszkös gerendák állanak ki és a falak mögül nedves, fekete perjét hord a szél. Itt törökök laktak.

Nincs egy ház sem épen és egy ember sincs a faluban. Egy lélek sincs. Csak a kuvaszkutyák és néhány nagy, vörös macska mászkál és nyávog. Furcsa így egy falu, kihalva, elpusztulva.

A felsőrészen, a domboldalon a falak összedőlve,

ami áll is: lyukak benne, lövöldözés folyt. Egy háznál rengeteg papír, írás, szétszagotott könyvek. Leszálok, néhányat felveszek és elhozom emlékül. Úgy látszik, valami hivatal lehetett, talán posta, mert felbontatlan leveleket találok. Török ákom-bákom írással írva, mint szép össze-vissza-korállok, úgy festenek a papiroson. És jó tintát használhatnak a törökök: az eső nem mosta el egészen a betűket.

Sternberg úr siettetett, menni kellett csakugyan, még hosszú volt az út és éjjelre nem lett volna jó fedél nélkül maradni.

Ahogy aztán egy kis hegyre haladtunk fel és az alkonyat utólért bennünket, a nap már éppen lemenőben volt, csak vörös korongja látszott még egy nagy domb mögül, egyszerre ijesztő kép előtt állok.

Kétszáz lépésre előttünk egy falu van. Házak, szalma- és szénakazlak, oldalt egy nagy majorság körülkerített kőfala. Üres az egész falu, felülről jól lehet látni, csak közvetlen előttünk, a szélen: hat bolgár katona jár le és fel egy tűz körül.

Szalmacsóvát fonnak, meggyújtják a tűznél és viszik a szalmakazalhoz.

Szél fúj Odrin felől.

Hallom a dörgéseket, látom, a katona a csóvát már odatartotta, letette a kazalhoz, egészen közelébe érünk.

Ügyet sem vetnek reánk. Hordják a tüzet, szólok Sternbergnek, hogy kérdezze meg, minek gyújtogatnak, hiszen ez már az övék, Sternberg nem kérdezi.

Lángot vet a kazal, ott állok, nézem, társaim nem tudnak elhívni. Szürke füst alatt piros tűz, aztán befelé ég egy ideig, oldalt kicsapnak a lángok, aztán lobognak, lobognak, a míg az egész összeomlik.

Lángot vet a ház is. A katonák nevetnek, vad nevetés; felgyújtják a szomszéd házat is és intenek felénk, hogy mindet felgyújtják.

Fel is gyújtották. Egy órán belül lángolt az egész falu, rettenetes füst és hőség, ragyogó világosság a sötét estében. Tovább kellett menni.

Utoljára a major, a kőfallal körülvett nagy, néma major vetett lángot, a szél segített a katonáknak.

Sötét éjszaka lett, hideg szél fújt a fennsíkon, előttünk messze Adrianápoly, onnan szüntelen hangzott a dörgés, itt közelben, száz lépésre tőlünk egy egész falu égett, lángolt. Meg voltunk világítva mind, a mi két katonánk is odament az idegen hathoz, mit segíthettek nekik, hiszen már recsegett minden, tűzeső sziporkázott, hanem csak futkostak, mi éppen egy kút kőkávája mellett állunk, csillog benne a víz, fordított képe látszik benne e rögtönzött piros pokolnak.

Kis pipámat vettem elő, megtömtem dohánnyal, egyszerre csak jön az őrmesterünk, tartja a kezét dohányért, a másikban pedig egy parázs-üszkös lécet tart, a majorból hozta közelebb a szél: gyújtsak rá nála. Nevetett hozzá.

Babonázva állottam, néztem bele a százhasú lángtengerbe, a szalmakazlak már olyanok voltak, mint egy-egy tűzsírhalom. Természetesnek találtam, hogy megtakarítsak egy szál gyufát, reágyújtottam.

Aztán mentünk, maga Sternberg úr is meg volt illetődve, de csak annyit mondott: szamarak.

A hat katona is otthagya a tüztengert, jól elvégezték, amit akartak. Hozzánk csatlakoztak. Hátra se néztek. Messze, hosszan elvilágított a tűz.

Másfél óra múlva Seliogluba érkeztünk, bolgár falu volt. Itt se történt senkinek bántódása, szép nagy

bolgár kőtemplomjuk körül nézte a falu népe az oda-látszó megvilágított éjszakát.

A kmetyéhez, a bíróhoz vezettek, az adta oda. vendégszobáját. Semmi más benne, mint a fal mentén másfél láb magas kőpadka, szőnyeg rajta: a török divány. Egészen alacsony asztalt hoztak elébe, sárgaréz parázstartót és feketekávéét. Ők pedig, az egész háznép, körülálltak és néztek bennünket. Kérem tőlük:

— Hogy hívják azt a falut...?

— Amit felgyújtottak? *Szemien*-nek hívták.

Kirk-KMsze, (Losengrad) november 26.

Két napon keresztül nem volt hajlékunk, az elmúlt éjjel a csillagos ég alatt aludtunk, felváltva raktuk a tüzet.

A pusztulás útját tettük meg s hogy most itt vagyunk: kiterítve fekszik a város. A török *Kirk-Kisze* meghalt és a bolgár *Losengradban* katonák ülik a halotti tort.

Hogy tegnapelőtt Seliogluból eljöttünk, még sötét volt a hajnal s mintha nyugatról kelt volna a nap, *Szemien* felől még mindig derengős volt az ég, lehetett látni a füstöt. Az üszkös falak közt soká megmarad a tűz.

És egész nap leégetett falvak közt mentünk, legtöbbször a nevét sem tudom, csak kettőét: az egyik egy *Arpacs* nevű falu volt, a másik *Kazaldzsa*.

Kazaldzsánál rettenetes csata lehetett, még semmi sem volt eltakarítva, éppen csak a holttestek, amit megtaláltak. De egyre reáakadtunk: egy öreg török katonára, aki messze az erdőben elbújhatott sebével, ott a bokrok közt pusztult el, oszlásnak indult teteme hanyatt feküdt, a lábai felhúzódva maradtak s a szem

már a fehérjével hátrafordult, csodálkozva nézett az égre: Allah, mi történik itt?

Nem volt ásonk, eljöttünk mellőle.

A falu dombok közt, a völgyben feküdt. Meg lehettek rakva ágyukkal, ott a nyomuk még most is, azóta elhordták a bolgárok, csak hármat hagytak ott, azok szét voltak löve. Száz kis pont van a csöveken és a ládán, ezek a puszkagolyók nyomai, az egyiknek a védőtáblája – a célzó tüzer fejét vannak hivatva védeni – gránát érte: egy-két ujjnyi vastag öntött tábla, széttépve, össze-vissza behasadva. Szilánkoktól a kerekek is összetépve, azért nem vitték el.

Ép shrapnelleket is találunk, 55 centiméter hosszúak, piros kúppal, rézheggyel, a gyutacs részén körben: R. M. F. J909. Düsseldorf felírással, a kapszlin még török betűk: „Ottoman császári hadsereg, 10-ik tüzérezred.”

A házak rombadőlvé, lehet látni, hol érte a gránát, mások felgyújtva, leégve. Mindenütt rozsdás vérfoltok, kendőkön, széttépett ruhadarabokon, a szalmán megolvadt vértócsák – most nem jár más köztük, mint kóbor kutyák, itt macskát egyet se látok.

Az egyik tetőnélküli házban éppen csak az oldal-falak közt, hogy a széltől védve legyünk, költöttük el reggelinket. Négy napja nem ettünk meleget és öt napja nem jött le a ruha rólunk, mohón ettük a három nappal ezelőtt kifaszolt katonakenyeret, kaszkeval-sajtot. Cognacot ittam reá, Sternberg úr és két bolgár katona nem isznak szeszes italt. A bolgárok egyáltalán majdnem absztinensek az alkoholtól, láttam Szófiában az operációknál: tíz-húsz csepp kloroformtól már narkózisba estek.

Nehéz, fojtott szag mindenütt, a korom, a meg-

aludt vér s az alacsonyan elásott hullák és a kutyáktól széthordott dögök förtelmes szaga összevegyülve: ez a háború parfümje. Mentünk mielőbb, a kis lovak lépést egész nap el bírnak menni s ha hem találtunk mást: árpaszalmán is jóllaktak.

Ahogy kiindultunk a faluból, éppen óriási transzport húzódott az elpusztult falu alá, mindennap találkoztunk három-négy csapattal, Csorlu felé elvitték a lisztet vagy a muníciót, azután pedig sebesülteket visznek Jamboli felé. Vissza kellett térnünk, két sebesültet át kellett kötnöm, nem volt már más: egy törülközővel vatta helyett. És disentéria volt a kocsikon húzával. Mondták a sebesültek: félnek a kolerától, Csataldzsából jöttek, ahol bolgár részen is naponta ötven-hatvan embert visznek a körülkerített helyre. Az a kolera-halálozási hely. A táborban nincs ház, a sátrakat nem akarják inficiálni: egyszerűen, mint a birkákat a karámba, elviszik a kolera-nyús beteget a rözsével körülkerített helyre, ott szalmára fektetik, letakarják, úgy fetrengenek. Ápolás nincs, egy-egy orvos jár ugyan köztük, de nem nyúl hozzá senkihez.

Először láttam bolgár katonát remegni, Manoj Dimitrieffet, amint kérdezte: nem kolerás-e ő is? Nem volt az, amennyire meg tudtam állapítani.

A sebesültkísérő katonák közt egy ismerőse volt Sternberg úrnak. Rossz híreket mondott neki. A katona ott volt, mikor a bolgárok Lüle-Burgaszba bevonultak s az egy kilométerre fekvő Sternberg-majorba is elhelyeztek két századot. Bizony mindent felettek.

– De az állatokat nem bántották? – kérdezte Sternberg.

— A birkákat . . .

— Mit, bántották a birkáimat? Hány birkát?
Kétezen felül van birkám.

A katona nagyon tartózkodó hangon szólt:

– Nem tudom, mennyit hajtottak el.

Most már nagyon ideges lett Sternberg úr. Menjünk, menjünk, mondta, Isten tudja, micsoda kárt találok otthon.

Szegény Sternberg úrnak azonban – velem ellentétesen – balszerencséje volt: eltévedtünk, ahelyett, hogy Kirk-Kilisze felé tartottunk volna, jobbra fordultunk be Adrianápoly felé. Estefelé vettük csak észre, mikor megint nagyon erős lett az ágyúszó, nem találtunk semmi helységet, néhány teljesen leégett majorságot, egy lelket sem benne és késő éjszakára egy hegyoldalon katonai őrsre akadtunk. Ez már az adrianánolyi tábor külső őrséje volt. Az adriai várak háta mögött voltunk, nem tudom hány kilométerre.

Nem volt mást mit tenni, mint ott éjszakázni egy szűk kis völgykatlanban, egy mezőn meghagyott boglya tövében.

– Gyűjtsunk tüzet, nagyon át vagyok fázva, – mondom.

A katonák bólogattak, tehát nemet intettek:

– Isten őrizz. Nem szabad tüzet gyűjtanunk. Nem tudjuk, kik jöhetnek és meglátnak, belénk lőnek. A mieink is belénk lőhetnek.

Úgy kellett egész éjszaka feküdni a szabad ég alatt, szerencsére Seliogluban a kmety családjától egy nagy, nagyszerű házi szőttes pokrócot vettem, abba burkoltam be magamat, a fejemen pedig hósipka volt.

Vacogtunk mindannyian, legfeljebb 1-2 fok meleg lehetett, de sohasem felejttem el, gyönyörű

éjszaka volt: hajnalig bömböltek az ágyuk, most már meg tudtuk különböztetni, mikor lőttek a törökök, mikor a bolgárok. Mintha reszketett volna a föld alattunk. Látni nem láttunk semmit, mert hegy volt előttünk, de az ágyúk mesélték az ostromot s gyermekkoromban nem hallgattam úgy a mesét, mint e csodálatos, izgatós hangját az ostromnak.

Reggel aztán mindenki ivott cognac-ot. Sternberg úr is és az előtte való napi rossz hír hatása alatt közlékenyebb lett. Eddig nem igen beszélt előttem, most az úton szólt:

— Azt hittem, hogy csak az ellenségnek nem kegyelmeznek.

— ...?

— Nem vette észre, hogy a sebesült transzportokban egy török sebesült sincsen?

— Szófiába is nagyon kevés jutott el.

— Mit gondol, hova lesznek? Hiszen mindenütt a bolgárok győztek, a csatatér az övék maradt mindenütt, a török sebesültek is. Egynek sem kegyelmeztek, mind leölték. Ki van adva a jelszó: „Kegyelmet nem adunk, foglyokra nincs szükségünk”.

— Ezt már hallottam több embertől. Az úton láttuk, hogy a törökök a bolgár falvakat nem bántották, a bolgárok pedig a török falvakat mind ki-pusztították. Szemient a szemünk előtt gyújtották fel. Ugyan kérdezze meg a katonákat, akik velünk vannak, voltak-e csatában?

— Azt mondja az őrmester, ők nem voltak, hanem csak behajtottak. Csata után elszedtek, ami elszedhető volt. A kormány részére.

— Sebesülteket találtak-e?

— Azt mondja: de még mennyit!

– Mit csináltak azokkal?

Látom, hogy az őrmester lövésre mutat a kezével és hallom szavai közt: turcsi, turcsi.

— Azt mondja: lelőtték a sebesülteket. Mit kínlódjanak. El nem szállíthatták őket, hát jobb, ha ott mindjárt megölték.

— Úgy hát direkt humanisták voltak . . .

Kirk-Kilisze, november 26.

Huszonötödikén is egész nap mentünk. Déli 1 óra volt, mikor egy hegy tetejére értünk, onnan Adrianápoly egyik külső erősségét láttuk, víz között minden. A lovakat megkötöttük és egészen felmentünk.

Tudvalevő, hogy Sawoff generalisszimusz ásókkal és ekékkel régi, holt medrébe vezette vissza a Mariczát, amely azután előntötte Adrianápoly külső sáncait.

A váron, amely légvonalban, úgy gondolom, 3-4 kilométerre lehetett csak tőlünk, de nagy völgykatlan s abban apró dombok voltak köztünk, semmi sem látszott. Messzebb, szemben a várral vízsávok között azonban egy dombon ott volt a bolgár üteg; apró, pici pontokat lehetett látni, a nagyobb pontok: az ágyúk mellett. Annak a dombnak túlsó részén katonaság lehetett, az oldalakon szekereket láttam. Mi közelebb voltunk az erősséghez, amely tőlünk előre és balra volt, előre és jobbra pedig a domb, a bolgár ágyúkkal.

Csönd volt, néztem a távcsővel a vár falát, mintha kihalt lett volna.

Egyszerre fehér karikát látok, utána tölcséralakú világosszürke füstöt és brrrum: dörgött a levegő. Mire átgondoltam, hogy lőttek, a dörgés még nem hang-

zott végig, már öt vagy hat fehér karika, utána füst-tölcsér támadt: brrrumm, brrrumm s a hátamon a nyúlt-agyból a hátgerincen végigbizsergett egy idegszál, olyan érzés, mintha egy csöpp vér csöppent volna végig rajta, le a csigolyámhoz.

Nem is láttam, hová lőttek. A következő tizenöt másodpercben, csaknem ugyanarról a helyről, de most szakadozottabban, egymásután újabb hat lövés. A füst-foszlányokon marad a szemem, mikor az az ösztönöm támadt: de hát mi történik, odaszaladok, megnézem. A lábam pedig le volt gyökerezve, erőltetnem kellett, hogy jobblábamat egy, a földből kiálló rózsás színű szikladarabra reátegyem, akkor látom a két katonát mellettem, a bolgár ágyúk felé fordulva, libegő szemmel, nyitott szájjal állanak, némán kiáltottak.

Észrevesznek ők is, kéri a látcsövet; nem adom, az őrmester kiveszi a kezemből, igazgatja, nem lát rajta semmit, odaadja Waszilynek, az odaszegzi a bolgár ütegre.

A fehér ponttal együtt látom: hogy a két katona felemeli a karját: hurrah, hurrah, brrrum, brrrum, a bolgár ágyúk megszólaltak. Kivettem én is a katona kezéből a látcsövet, talán észre se vette. Alig tudom visszaigazítani. Messze a levegőben némelykor pici fehér füstöt látni, a shrapnell robbant fel.

Nem tudom, mennyi idő telhetett el, talán negyedóra, talán csak öt perc volt, látni: egy török shrapnell talált a bolgár üteg közt. Fölöttük és közvetlen előttük csapódott szét a kartács, látni, hogy pici pontok, emberek mozognak szét, sürgés-forgás van.

Másodszor is talál a török ágyú, vagy talán az ütegsorban becsapódott a földbe, mert világosan ki lehet venni, hogy a levegőbe vágódik szét utána a kő,

vagy az emberek. Egy zászlóval – látszik – egy csomó ember, egy folt feketeség odább megy.

Most a bolgárok is találtak, legalább amit mi megláthattunk. Igazi robbanás volt, egy helyütt a falon ezer kő ugrott szét, nem tudom, volt-e valaki mögötte.

Aztán hirtelen mind lefelé, balra néztünk: kiáltás hangzott alattunk. Talán száz lépésre. Szuronyokat látunk, bolgár katonák voltak, integettek és sietve kúsztak alulról felénk. Mit akarunk, kik vagyunk? Az őrsök voltak, egy mélyedésben alattunk, mi nem láthattuk őket, mikor jöttünk.

Nem hittek a bolgár katonák egyenruhájának, az én Nyílt parancsom, a vezérkar pecsétjével nyugtatta csak meg őket, de azonnal menjünk, menjünk, jó szerencse, hogy a katonákat látták meg előbb.

Még egy óra hosszáig hallottuk a folytonos ágyúzást.

Ennyi közvetlen részem volt a csatából. Útbaigazítottak Kirk-Kilisze felé. Menni kellett. Kérdezősködtünk, hogy állanak? A szerbeknek átadtak két elfoglalt külső erősséget, s azok ismét visszavesztették. Ennyit mondtak. Megörültek a cigarettáknak, de menni kellett. Sternberg úr már várt a lovaknál.

Estig mentünk és leégett falunál egyebet nem találtunk, ma éjszaka is szabad ég alatt háltunk, de már tüzet rakhattunk, felváltva élesztgettük. A lovak most már lefeküdtek, szabad ég alatt a kis szalmára, nagyon fáradtak lehettek.

Én magam inkább gyalogoltam ma is, egész nap, a ló mellett, mint mindig az egyensúlyra vigyázni. Fizikumában is mindenki erős valamiben. Én például életemben nem mentem még annyit, hogy kimerült

lettem volna, pedig már gyalogoltam negyvenöt kilométert egy nap. Azért szatírálja a sorsnak, hogy – annyit kell ülnöm.

Ma délelőtt aztán messziről távirópoznákat pillantottunk meg, mondja az őrmester:

– Ott van az út. Közel vagyunk Losengradhoz.

Mert ők következetesen Losegradnak nevezik Kirk-Kiliszét. Csakugyan, félóra múlva a schosseén voltunk, amit szegény törökök a legutolsó három év alatt építettek: Drinápolytól Kirk-Kiliszéig. Még az út végén a messziről odahordott mészkő-kupacok nem is voltak szétszórva. Milliókba került ez az út, s éppen arra volt jó, hogy a bolgárok elfoglalván Kirk-Kiliszét, Drinápoly alá szabadon hordhassák a Kirk-Kiliszében zsákmányul ejtett temérdek provianturát s minden egyebet.

Az első falu, amit épen találtunk: *Inidge* volt. Nagy bolgár lakosságú falu ez is. Számptalan magános szekeret érünk utol, a szekereken mindenféle lom, ablakok, ajtófélfák, pokrócok, megtömött zsákok, amit még lehetett, összehordtak a megkímélt bolgár lakosok.

A faluban nagy katonacsődület, ezek is vonultak Kirk-Kiliszébe.

Szól az őrmesterünk:

– Azt mondják ezek, hogy itt jó bor van. Jó losengradi török bor. Itt ihatsz.

– Ti nem isztok?

– Török bor, azt mi is megisszuk. Csakugyan jó török vörös bor volt, egy *oká*-val – körülbelül egy és egynegyed kiló – ötven centime volt az ára. (Tehát nem egészen annyi fillér.)

– Milyen olcsó – mondom Sternberg úrnak.

– Van önnek arról fogalma, hogy milyen para-

dicsom volt itt Törökországban? Egy oka jó kávébab egy frank, egy frank húsz centime. Egy oka rizs ötven-hatvan centime. Egy oka cukor ötven centime-ba került, bolgár pénz szerint. Most mindennek vége lesz. Ezek az inidgei és a többi törökországi bolgárok most lelkendeznek, de majd mikor megdrágul minden és adót is kell fizetni, akkor majd nagyot néznek.

— Adót eddig is fizettek.

— Dehogy fizettek. Ezek mind idegen alattvalók voltak és semmi adót nem fizettek. Én sem fizettem Lüle-Burgaszban. A törökök úgy féltek az idegen alattvalóktól, hogy dehogy mertek azok adót kérni. Kerültek minden alkalmat, hogy beavatkozásra ok legyen. A bolgár és görög kormányok minden legkisebb panaszból állandóan kázust csináltak. Mikor a törökök rekviráltak, tőlem semmit sem vittek el, én bolgár alattvaló vagyok. Mikor visszafelé vonultak is, akkor is csak könyörögni jöttek: négy napja nem ettek semmit, süttessek nekik kenyeret, fizetnek, amennyit kérek érte. Adtam is nekik, ingyen.

Így szólt Sternberg úr s egyszerűen azzal reprodukálom szavait: egy valótlanúgon sem fogtam rajta az úton.

Délután félhárom óra volt, – messziről már látszottak Kirk-Kilisze tornyai – mikor egy furcsa, magas, keskeny hintót értünk utól, amelynek kereke eltört. Az úton állt gazdája, egy civilruhás úr, nagyon megörültek Sternberg úrral egymásnak. Üdvözlés után németül kérdezte Sternberg úr az idegent:

— Mi hír van odahaza?

— Nem sok jó.

— Igaz, hogy nálam is bekvártélyozták magukat?

— Igaz.

— Elhajtottak a birkákból?

— El. Mindet elhajtották.

— Mindet elhajtották? És az ökröket?

— Azt nem tudom. Tőlem azt is elvitték. Hadi zsákmány.

— Siessünk, este előtt még be kell érnünk a városba – szólt szegény Sternberg s remegtek ajkai. Az úton mondta:

— Huszonhárom esztendeje dolgoztam. Mindenem ott van, ott volt a majorban.

Kirk-Kilsze, november 26.

– Mindenemet elvitték, most már érzem.

Sternberg úr mondta és maga elé nézett a Dri-nápoly–Kirk-Kiliszei országúton, előre, mintha egész Lüle-Burgasz-ig akart volna nézni, azon is túl, túl a majorjáig.

— Gyerünk Sternberg úr, magam is vágyom egy csésze forró teára, napok óta nem . . .

— Könnyű magának, maga egy csésze teaért siet be a városba, én azért, hogy megtudjam: mit vesztettem. Gondolja el, hogy magának viszik el mindenét.

— Nézzen a hátsákomra, ezt ugyan elvehetik tőlem. Most már meglehetősen üres.

— De odahaza? Én itthon voltam.

— Odahaza is elfér néhány hátsákban minden földi javam. Egy hotel-szobában lakom. Látta, Sternberg úr, voltaképpen az embereknek – mindnek – hotelben kellene lakni, nem pedig olyan nagyon berendezkedni, mintahogyan teszik. Vándorok vagyunk mindannyian, vagy ha szebben tetszik: t. c. vendégek, akiknek az életben mindenért fizetni kell, amit

élvezünk. Még pedig nem is aszerint, amit kaptunk valamit az életben, hanem amennyit fizetni tudunk érte. Akinek kevés van, az kevéssel fizet ugyanazért, amiért a másik sokat fizet, mert sokja volt.

— Három év múlva már nyugalomba akartam menni, felköltöztem volna Filippopoliszba, aztán ha a gyerekek szétmennek: Bécsbe. És most mindent, amiért huszonöt éve dolgozom, elvesztettem, kezdhetem újra. Mert, úgy-e, maga is hallotta, ez a szomszédom csak nem akart mindent elmondani?

— Volt egy kedves álma és most fizet az álma örömeiért. Önnek kétezer birkája és százötven pár ökre volt, amiben ön gazdag: azzal kell fizetnie.

— De a tehének, azok egy másik majorban voltak, az nagyon messze van a várostól. A malom és a gépház is ebben a majorban vannak. Csak nem hajtották el a teheneket is? És a féléves borjúk. Nem adtam el, mert rossz áruk volt.

— Lehet, Sternberg úr, hogy a borjak megmaradtak.

— Talán az ökröket se hajtották el, mert a bolgárok inkább *csakjaratz*-al élnek. (Birkát jelent.) Ha nem volt *akkor* szükségük ökörfogatra, nem is hajtották el...

— Az csakugyan lehet, talán az ökrök is megmaradtak.

— De kétezer birka! Tudja, hogy mi az ára most kétezer birkának?

Így beszélgettünk, a kis török lovak a fehér úton most már egyet-egyet poroszkáltak, üres transzportcsapatokkal találkoztunk, a szekereken itt is vagy nagyon öreg, vagy nagyon fiatal törökök. Rongyokba burkolva, ami meleg ruhájuk volt, azt elszedték tőlük.

A hosszú kocsisort szórványosan bocskoros bol-

gár katonák övezik, szuronyos puskával. A vezetőjük egy civilruhás, de katonasapkás, kis, feketeszakállas ember, nagyszerű, tömzsi fakó lovon, jobbában karabélyt tart a nyereg-kápán. Mert nyerge is volt. Éppen egy kis fahídhöz értünk.

Látja, hogy jövünk, látja a karomon a vörös-keresztes karszalagot: előzékeny akart lenni, reákiáltott az egyik emberre, öreg, fehérszakállú, fekete-nyakú, feketearcú törökre, a fején a piros turbán is fekete már, hogy álljon meg, amíg mi elhaladunk.

A töröknek a füle az agyvelejétől azonban nagyon messze van, csak ült az öreg a rúd végén, lógatva a két lábát a bivalyok farához s egykedvűen nézett maga elé. Dühbe jött a kis feketeszakállas lovas, ez a kis proviant-tábornok, elébe ugratott a bivalyoknak, azok balra ijedtek lefelé az ároknak, a török akkor tért magához, a proviant tábornok a karabély csövét marokra kapva: a puskatussal fejébe vágott az öreg töröknek. Kétszer, egymásután.

Az elsőt bírta az öreg, a másiktól lefordult, a rúdon keresztül a nekilódult bivalyok közé, végighasalt a földön, a keze kitápászkodva, a kerekek átmentek rajta. Nagyon hosszú volt az idő.

Már megálltam, hogy leszállok, mi lesz az öreggel, kiáltottam egyet, a kerekek már keresztülmentek a törökön, a karján, a tomporán, egy pillanatig úgy feküdt, de mire odaértem: felállt és futott a szekér után, a proviant-hős még egyet ütött rajta a kis fahíd túlsó oldalán.

Az öreg töröknek nem tört a csontja, nem lett semmi baja, csak végigverték rajta a karabéllyal. A szekere közé dobták, amit tőle vettek el, a hazájával együtt.

A többi szekéren a többi törökök mind csak néztek maguk elé csöndesen, mintha egyéb akaratuk nem lenne, mint hogy a levegőn jól átlássanak. A szekerek nyikorogtak, nem szólt senki egy szót sem, mégis: a karabélyos kis ember, a fakó lovon, nagyon dühös volt, még akkor is boszankodott.

A törökök, azok nem boszankodtak.

— Lássá, Sternberg úr, ezek is most fizetnek. Az öreg törökök. Az egész ozmán birodalom álmodott és most fizetnek érte. Ennek két bivalya és hazája volt s ami a hazájában érték volt az 6 részére. Ez*jobban tönkrement.

— De nem most, hanem azelőtt, sok századon át, ők nyomták el a bolgárokat. Akkor ezeket ők verték le a szekérről.

— Igaz, csakhogy nem azért fizetnek most, mert elnyomták a bolgárokat, hanem mert nem nyomták el tovább.

A nap már lefelé ment, vörös volt az ég alja, hideg szél fúj, a mezőkről apró ördögmotólákat hajtott át az úton, elszáradt, tövében letört kis gaz-bokrokat, amelyek karikázva, százával gurultak tovább, gurulnak, ameddig a szél hajtja őket.

Emberek vannak a mezőn, szétszórva, mintha kapálnának. Kérdeztem a katonáktól:

– Mit csinálnak azok ott?

– Nem látod? Szedik össze a patronokat. A turesik itt hagyták. Itt volt most egy hónapja a nagy ütközet. Nézd, azok ott a sáncok, száznolcvanezer török volt. Látod, ott az ágyuk, azokat is otthagyták,

A természettől nem láttam eddig, csakugyan a rövid, de nagy csata helyén mentünk. Jobbra-balra

halmok, egyhez oda megyek, egy fakereszt jutott reá: legalább két-háromszáz halottnak. És a bolgár katonák csakugyan a menekülés közben szertehullott vagy elszórt patronokat, ágyútötelékeket szedik még most is. Kupacokba hordják, mint a földműves a répát.

És odébb ott állanak az összetört ágyuk, most már egy csomóban. Ami jó volt, azt bevitték a városba: százkilencvenkettőt. Itt valami harminc van» csak ócskavasnak jó, rettenetes robbanások törheték szét.

Aztán szőlőskertek jönnek, szabadon a vastag-törzsű, alacsony venyigék, a sorok mentén gyümölcsfák ezrei, törpe eperfák a selyemtenyésztéshez, mandulafák, barackfák. Szép lehet tavasszal, amikor virágba borul az egész környék.

Szemben két hegy, a két kirk-kiliszei erősség, alattuk három dombon s ezek völgyében a város, tele fehér minaretekkel, a keskeny, kerek, csúcsos tornyokon, mint valami gyűrűk: a müezzimek körbe futó korlátjai, ahonnan dicsérték és hirdették Allah hatalmát. ,

A bolgárok Losengradnak hívják a várost: szőlőskertnek, mert telistele van szőlőskerttel.

A törökök azért nevezték Kirk-Kiliszének, mert egykor negyven minaretje volt. Most valamivel kevesebb. Nemsokára egy se lesz benne, a szőlőskertek, a mandulafákkal, – ember nélkül és némán hirdetik Allah dicsőségét – azok meg fognak maradni, mert nagyon jó és erős bort teremnek. Mint a tokaji aszú, olyat.

Kultúrához értünk: a vámházat találtuk. Most nem vámot kértek, hanem igazolást. A bolgár tiszt elolvasva a Nyílt parancsot, barátságosan utasított: négy hotel volt a városban, kettőnek az épülete

tönkrement, kettő megmaradt, ne a török, hanem a görög hotelbe szálljunk: a *Hotel Dodopolo*-ba.

És jött a város. Hátról a lemenő nap vörösre világította előttünk a romokat.

Elől romok vannak, kő- és vályogfalak szépen elterülve, mohaszínűre vedlett, félkörre hajlított tetőcserepek kandikálnak ki a törmelékből. Ezek a házak bent voltak a tűzvonalban.

Aztán az utcák, még lent a völgyben. Egy hónappal ezelőtt még ötvenezer lakosa volt ennek a tipikusan török városnak.

Az utcára csak falak vannak, a fakapu becsukva, rajta piros, vagy kék, vagy sárga festékekkel egy nagy kereszt pingálva, a menekülők festették reá: hátha nem bántja akkor a bevonuló ellenség, s aztán ők majd visszajönnek és mindent rendben találnak . . .

A házakra azonban piros-zöld-fehér lobogó van kitűzve, minden házon ott van a győztes hadsereg háborút hirdető fordított lobogója.

A pusztulás dáridója ez: az ötvenezer lakos elmenekült] vagy meghalt, most nincs ezer lakos a városban és minden ház fellobogózva. Lengeti őket a szél, sötétes kezd lenni és néma csönd van, embert nem lehet látni.

Aztán a görög részbe érünk, meg lehet ismerni a házakat: emeletesek, alul kő, felül az emelet fából építve. De az ablakok már az utcára. Ezeken is mind zászló, itt keresztények laktak, nincsen kék vagy sárga kereszt festve az ajtóra.

Egyszerre a néma csöndből a legzajosabb, tömötten hullámozó utcába érünk: a megszálló hadsereg egyik utcája. Minden házból jönnek-mennek, az utcán

alig lehet mozogni, mind, mind csupa katona. Itt-ott egy civil ruha, nőt egyet sem látni.

A város parancsnokához, *Bazoff* tábornokhoz kellett először is menni, jelentkezés céljából. Addig nem lehet megszállni.

A tábornok háromnapos tartózkodásra adott engedelmet, szabad mozgásra a városban és átadott még külön egy cédulát.

— Ez, kérem, mire szolgál?

— Hát enni. Ezzel a cédulával mindennap kap egy kenyeret.

— Köszönöm, mi szállodába fogunk szállani, a mint jelentettem: a Hotel Dodopolóba. Ott fogok majd étkezni is.

A tábornok igen jóízűt nevetett és azt mondta, hogy csak tegyem el a kenyér- és a sajt-cédulát.

— Korán reggel menjen valamelyik katonai sütődébe, mert ha elfogy a kenyér, akkor aztán nem tudom mit eszik, hiába van utalványja.

— Nem vagyok nagy kenyérevő, inkább egy kis meleg ételre vágyom. Öt napja nem ettem meleget.

— Mit gondol, itt menüket eszünk? A birka-kolbászokat pedig, amit az utcán sütnek, nem ajánlom, a katonáimnak is megtiltottam, nagyon sok betegséget kapnak tőle.

Eljöttünk a parancsnokságtól, a Fő-utcán van a *Motel Dodopolo*. Az udvaron szekerek és szabad tüzek, katonák sajtot sütnek.

A falépcsőn, amely ez emeletre visz, nincsen korlát. Húsz szoba van, mindenik szobában két-három ágy, csak ágyat adnak ki, minek egy egész szoba a vendégnek, hiszen csak egy ágyban hál . . . Bútor

pedig egy sincs a szobában, aminthogy az ágyban nincsen fehérnemű.

— Most nagyon sok vendég jár, minden nap másik jön, két hét alatt bepiszkítanak egy terítőt.

Az ablak be van törve, nincs kályha, itt megint ruhában kell aludni.

— De meleg víz csak van?

— Meleg vizet iszol, félsz a kolerától?

— Poklot félek, mosdani akarok. Hol a lavór?

— Kint a folyosón. Mit gondolsz, minden szobába külön lavórt teszünk? Olyan sok meleg vizet nem is adhatunk. Nincs.

— Ki vagy te?

— Én a szolga vagyok.

— Hát küldd ide az urat.

— Az elment. Elmenekült.

— Hát kié most ez a fogadó?

— Én maradtam itt, hát az enyém.

Kirk-Kilisze, november 27.

Drága, szent halál, az elmúlás minden nagyszerű, beszédes némaságával, – ma éreztelek.

Temetés van itt, gyönyörű nagy temetés: elköltözött negyvenötezer ember, egy része Kis-Ázsiába, más része a Nagy Mennyországba és most mi jöttünk ide mind idegenek, vagy hat-nyolcezeren, katonák, doktorok, ápolók, újságírók, temetésére ennek a régi, ezeresztendő városnak, ahogyan kiterítve fekszik előttünk, félig dermedten már, s az itteni késő őszi langyos napsugaraiból vibrál rajta végig a szemfedő aranyos csipkéje.

Egész nap sétáltam, elfeledkeztem minden egyéb-ről, megvallom őszintén, arról is, hogy kihallgatást

kérjek *Ferdinánd* királytól – fiúk emlékezzenek reá, ha történetesen olvasni fogják e sorokat: – *a nagy* délszláv monarchia megalapítójától. Holott érdemes lett volna megkísérelni a tisztelgést: ennek a nagyra-hivatott hatalmas nációnak igazán nagy és bölcs királyával állhattam volna esetleg szembe. A történelem fogja csak igazán megállapíthatni, hogy ez az egykori kecskeméti huszárkapitány mit tett és hogyan írta be nevét a történelembe, nemcsak mint király, hanem mint az emberiség fejlődésének kultúrharcosa.

Fönt az egyik domboldal tetején áll egy kékre meszelt kétemeletes görög ház, azon leng a király oroszlanos zászlója, alatta két szuronyos katona áll a vártán. Megjött a király is, itt van most a régi, tiszta török városban, amely sohasem lesz többé török. Több mint ezer esztendeje álmodoztak itt, most elszaladtak innen, mondom, Kis-Ázsiába és Nagy Mennyszárgba és fel-dúlva, üresen hagytak itt mindent.

Az utcák. Szűk, görbe utak, sok száz év alatt csúcsosra kopott gránitkövekkel, járda és kocsitű egy-formán. Aztán a házfalak, kő vagy vakolat-fal, nincsen rajtuk semmi, sem nyílás, sem ablak. A kapu, az fafaragás, vagy régi rézötvösség gyönyörű munkája.

Félóra számra csak fal és sehol egy ember; benyitok egy kapun, amelyiket privátim raboltak ki. Mert amelyiket hivatalosan: annak le van pecsételve az ajtaja s azt veszedelmes lenne feltörni.

A kilincs leesik az ajtóról, a závárt letörték már róla.

Akkora az udvar, mint nálunk egy nagy kéta-bla-kos szoba. Az udvar pedig kert, a kert pedig egyúttal temető.

Nem azért temető, mert rongyok, tört cserepek,

szétzúzott bútordarabok közt térdig gázolok. Egész komolyan temető: a ház befelé nyíló ablakai előtt összezsúfolva oleánder-fák, törpe-ciprusok és egy még mindig ezüstös levelű vékony olajfa is áll s két-három mohosra zöldült szürke sírkő; hasonlítanak a mi református fejfáinkhoz, csak kőből vannak és valamivel nagyobbak. Némelyiknek turbán van faragva a hegyébe, az előkelő ember volt.

Minden jobb török családnak megvolt itt a maga sírkertje a saját házában; korán reggel kijött a ház ura a szobából, kis csibukcsi kihozta a szőnyeget, mellé az alacsony asztalt, rajta a parázstartót és csöpp csészét a feketekávénak, az asztal mellé pedig a nargileht.

És mindezt odatette az oleánderfa és az apja sírköve köré, ahol keresztbe rakott lábbal leült Mohamed józanéletű híve és elpipázta az életét. Februárban már ki lehet ülni a kertbe, két lépést kell csak tenni a küszöbről. És novemberben még kint lehet ülni.

És mindenki itt van, aki az embert érdekli. Bent vannak az asszonyok, itt kint, az olajfa vagy a ciprus mellett az apa, az anya, talán a gyerek, akit elszólított Allah parancsa. Itt szépen együtt éltek s a pipázónak árnyéka arra a kis szabad helyre esett, a rózsafák közé, ahová majd ő fog visszakerülni a földbe.

Nézhetett maga elé, ahogyan csak török tud nézni: a természetnek nyugalmat parancsolván. És arra felé igyekszik egy kis hernyó, húzza, gyűrűzi magát, mosolyog az igazhitű és szép lassan megfogja a csipetöt, megfújja a parazsat, aztán reá teszi a hernyó hátára, pici füst száll fel, a török utána néz, a kis hernyó fönt már jelentkezett azóta uránál, füst-szeleken szállt fel a paradicsomi levelek közé.

Hát nem gyönyörűség mindez a világon, mikor süt a nap és így volt ez mindig?

Most is süt a nap, a leánder ága letörve, a szobákból amint mindent kihurcoltak: a kis kertben mindennek ott a nyoma, a rózsafa ágán is friss a törés és ezentúl minden másképp lesz.

Egyik ház olyan, mint a másik, a menekülők magukkal vittek, amit lehetett; tegnapelőtt volt egy hónapja Kirk-Kilisze bevételének, amit a menekülők otthagytak, azt először a görög bennlakók rabolták ki, aztán felülrabolták a bolgár katonák, amikor bevonultak. Kérem, nem lehet érzékenykedni, ez a háború. Minden katonaság így tenne.

Utcaszámra egy ember sem járt, a régi piszok és rombolás új szennye közt mentem házról-házra, zavartalanul. A kutyák már elpusztultak, néhányat a fal tövében ott találtam. Hiszen bűz van úgyis mindenütt.

De egy helyütt mégis nagyon erős volt a szag, alulról jött, a pincéből. A pince ajtaja nyitva, a falépcsőkön szalma, szétszórva. Valami ösztön készítetett, hogy lefelé menjek.

Sötét volt az első fordulónál, elővettem a villamos zseblámpát, törmelékeken át tapogatózdom, muszáj volt zsebkendőmet az arcom elé tartani.

Ott volt előttem egy török nő hullája. Felrepedezve a ruhája és a teste, a pici kis villanyfény végigsiklott rajta.

Nem a házból való lehetett, mert nem szoknyája, hanem bő bugyogója volt, olyan, mint amelyet a szegény török nők viselnek. Lövést vagy szúrást kaphatott, ide menekült s itt pusztult el, nem vették észre.

Ki a levegőre, nem bírtam tovább.

Mentem az élők közé, az ispotályba.

Van itt sok lazaret. A jobb városi házakat a bolgár orvosok foglalták le. Az Etapna Bolnizá-ban sötét raktárszerű helyiségbe vezet a kapu, vagy száz-húszan fekszenek a lépcső körül a köpenyegeiken. Megyek fel a lépcsőn Kochenoff doktorhoz, a csizmámra ugrik egy patkány s onnan le a sebesültek közé.

Meg sem moccannak tőle; ah, megszoktuk már, mondják.

Kochenoff doktor igen szívesen fogadott. A kérdéseimre egymásután ezeket felelte:

— Csak négy tetanus-esetünk volt. Tífusz, az eddig tizenhét volt itt.

— Disentéria, az sok van. Koleránk nincsen.

— Minek az, nem használunk morfiumot. Csak amputációnál altatunk.

— Érdekes esetet akar? Nézze, itt ezt a káplárt. Nézze, itt van a három sebe. Itt kapta Kirk-Kiliszénél. Mikor a hadnagyát lelőtték, ő a száján kapott egy golyót, vért köpött, élére ment a szakasznak s rohant előre. Aztán a balvállába kapott egy golyót, még akkor is vezetett, végül térdre rogyott, ott találta egy gránát-darab, akkor ordított – hogy menjenek előre. A társai beszélték el, ez kitüntetést fog kapni.

— Orvosi érdekesség? Az nincs. Egyik olyan seb, mint a másik. Óh, ne tessék sietni, most már úgylis holnapra hagyjuk a többi.

— Még vagy százötven marad holnapra. Csak ketten vagyunk és minden nap igen sokan jönnek.

– Hát bizony halnak. Ma? Hármat vittek ki. Egy régi, rettenetes török kaszárnya helyiségei-

ben körülbelül ezerkétszáz sebesültre találok. Egy bolgár és egy orosz orvos van, négy orosz orvosnővendékkal. Ágy természetesen sehol, csak úgy a földön a köpenyegeken. Az operációs-terem egy nagy kaszárnyaszoba, középen hosszú, kecskelábú asztal. Azon vatták, kötözőszerek. Operációs-asztal nincsen, hanem vagy padra ültetik a sebesültet, vagy lefektetik a földre s ott operálják.

Ami sebtisztítás, azt csak bolgár nők végzik. Nyolc-tíz helyen kiabálnak egyszerre, vetkőztetnek a terem minden részében, az orvoskodó embereken éppen úgy másznak a bogarak, mint a sebesülteken.

Két új modern kaszárnyája is volt a törököknek, ezt orosz és angol misszió foglalta el. Megismerkedtem egy igen derék porosz ezredorvossal, *Lotsch* dr.-ral, a berlini Charité műtője. Mint a testvérét, úgy üdvözölt, mikor meghallotta, hogy magyar vagyok. Szidta nagyon a bolgár orvosokat: azt akarták, hogy vizsgát tegyen előttük, mielőtt operálni engedik. A német katonai attasé lépett fel aztán s így beosztották az oroszokhoz. Most csak ő végzi az operációkat; este együtt leszünk.

Egy török orvosnak, *Ruffad* bejnek volt házában negyven betegre van egy *csinos* kis kórház berendezve. Öreg falusi bolgár orvos vette át ezt a négyszobás ispotályt, az előszoba: az a műtő. Az öreg bolgár doktort *Tosckeff-nek* hívják, úgy mint a tragikus véget ért generálist. Ez is igen kedvesen fogadott s a két samaritanszkája szintén, leültek velünk a műtő-asztalhoz, török kávéfőzni. Bort is hoztak és cigarettát sodortak. Beszélgettünk.

Két hordágyon két új sebesültet hoztak egy csataldzsai transzportból.

Az egyik szamaritanszka: *Sepoff* asszony kelt fel – az ura gyermekkorában Szegeden lakott és Szép-nek hívták – s kezelés alá vette mind a kettőt. Az egyiknek a combjában volt golyó, a másiknak a karján szúrás. Mi tovább iddogáltunk.

A szúrtsebű beteg, Nikola *Lozanoff* csak elkezd ám sikongatni. *Sepoff* asszony egy csipesszel nyúlkál a sebben. Csak nyúlkál, csak csipked valamit s *Lozanoff* csak kiabál.

Odanézek, nem látom jól így messzebről, oda megyek, azt mondom a bolgár menyecskének:

— Kérem, mit tetszik csinálni?

— Itt, ezt a cérnát akarom kiszedni. Hogy bele- ragadt!

— Ne tessék bántani, asszonyság, nem cérna az, hanem egy idegszál. Tessék csak ott hagyni a helyén, jó helyen van az.

Az öreg *Toscheff* is odajött, a pohár bor éppen a kezében volt, két lépésről odahajolt s csak annyit mondott:

— Most már be is lehet kötni.

Sok, mulatságos élmény, most azonban abba kell hagynom a leírását, mert *Sternberg* úr hazajött s nagyon izgatott, itt sír a széken:

— Mindent elvittek! Még az ágyneműt is. A ruhákat is, a házat felgyújtották, koldus vagyok.

— Hátha nem igaz?

— Hárman is mondták, ott voltak. El fogok menni a királyhoz, ő nagyon jó ember. És ha nem fizetik meg, akkor nem ismernek engem . . .

— Mi bolondot akar csinálni?

— Felkeresem a lapokat Európában és elmondok nekik mindent. Maga ismerős újságírókkal?

– Egy-kettőt ismerek. De hát mire lesz az jó?
 – Mire? Nem tudja, hogy milyen hatalom a sajtó? Fellármázom a világot, adják vissza a vagyonomat, elvették, elrabolták tőlem!

És itt sír mellettem, leborulva az asztalra. Van még egy tábla csokoládém, nagyon szereti, azt neki adom. Negyedmillió frankért úgysis gyöngé vigasz: egy tábla csokoládé és hogy talán majd a sajtó lár-mázni fog . . .

Kirk-Rilisze, november 28.

Sternberg úr ma hát elment, összetörve. A gazdag ember: koldusán. Most már nem mondott hárem-viceket. Ahogy eleinte veszekedtünk együtt, úgy összeszoktunk. Búcsúzóul, ajándékképpen megismertetett egy lüle-burgászi barátjával, Kari *Miller* mérnökkel. Miller úr fiatal ember, berlini származású, öt év óta építi a török vasutakat és hogy Lüle-Burgaszba bevonultak a bolgárok, őt is elfogták és Kirk-Kiliszébe internálták. Most itt fogoly. Igen szimpatikus ember és amint megtudta, hogy magyar vagyok, egyszerre mint a testvérét üdvözölt ő is. Itt lehet látni, hogy Ausztria-Magyarország és Németország mennyire egymásra vannak utalva; osztrákok, németek vagy magyarok ha összetalálkoznak, egyszerre a legteljesebb bizalommal vannak egymás iránt és mindenben készségesen segítik egymást.

A német mérnököt is meghívtam a vacsorára, amit Lotsch doktornak tiszteletére adtam. Ő is régen evett már meleget, így utolsó konzerveimet, a „székely gulást” melegítettem fel, ez szolgált pecsenyének, az előétel paprikás szalonna volt, tésztnak pedig: zwieback teával. Jó tízesztendős török bor hozzá, nagyszerűen

vacsoráztunk és elbeszélgettünk, ott a *Cafe Bosphorus*-ban, Kirk-Kilisze egyetlen lehető kávéházában. Kávéház annyiból, hogy a fal mellett alacsony pamlag van építve téglából, azon szőnyegek, előttük alacsony asztalok, mellette a nargileh. Török kávé vagy teát lehet kapni, de rumot vagy citromot a teához már nem, valamint semmiféle enivalót. Hozni azonban mindent lehet és szépen el is lehet fogyasztani.

A mérnök elmondta Lüle-Burgasz ostromát. Így:

– Az állomás épülete a városon kívül van, két hegy között. Az állomás háta mögött levő hegy oldalán fekszik a város és magán a hegyen a török erődítmény. Előttünk, körülbelül egy kilométer távolságra volt a másik hegy, arra jöttek fel hátulról a bolgárok. Már előtte való nap hallottunk lövéseket, előcsatározások voltak; mire világos reggel lett – természetesen senki sem aludt az éjjelen, még az utolsó nap is költözködtek, hurcolkodtak, igen sokan menekültek – látni lehetett szemben velünk a bolgár csapatok fekete tömegét, az éjjel ásott földhányásokat, mögötte az ágyúkkal.

Biztosak voltunk, hogy a törökök fognak győzni, itt Lüle-Burgaszban állítják meg a bolgárokat. Mi az állomáson nem féltünk, mert az erődítmény és a bolgárok hadállása a két szemközti levő hegycsúcson volt, a város a hegyoldalban, maga az állomás pedig egészen lent a völgyben.

Elkezdődött az ágyúzás; a törökök kezdték és a bolgárok csak egy negyedóra múlva feleltek. Fejünk fölött, jó magasan füttyültek el a shrapnellek. Borzasztó visszhang dörgött folytonosan és sűrű füst szállt le a völgybe, úgy, hogy sokszor percekig nem láttunk semmit. Képzelve el, három napig tartott a csata,

október 29-től 31-ig, éjjel-nappal. Különösen éjjel volt borzalmas, mikor lángnyelvek csaptak fel itt is, ott is. Olykor egy órára, két órára szünet volt, de aztán megint csak elkezdtek. A bolgárok négyszer próbáltak rohamot, de amint a csapatok kezdtek a hegy tetején kibukkanni és lefelé vonulni, abban a pillanatban száz ágyúból küldték a törökök a gránátokat. Én a padlásán voltam, oda is behallatszott a lövedékek füttylése. A második nap egy shrapnell az állomás raktár-épületét lőtte szét; valószínűleg idejekorán robbant, rossz patron volt, mert különben az állomást csakugyan nem bántotta egyik fél sem. A várost már inkább lődözték a bolgárok, de csak olyankor, ha látták, hogy transzportok mennek a városba, vagy indulnak onnan kifelé. A törökök sebesültjeiket nem is tudták a városban elhelyezni. Úgy hallottam, az erősség pincéibe vitték őket.

A harmadik nap délutánján, mikor egy ízben kidugtam fejemet a padlásablakból, mert megint nagyon erős ágyúsortüzekeket hallottam, láttam, hogy a bolgárok a saját hegyük közepén vannak már. Érthetetlenül kerültek oda. Azt hiszem, csak úgy volt lehetséges, hogy egyenként, sziklák között bujkálva jöttek össze ott, ahol megint sziklafedezetet találtak. Ekkor először kezdtem félelmet érezni. Most már nem mentem el a padlásablaktól. Alig voltam ott negyedóráig, a hegy lábánál tíz helyen is megláttam a bolgár sapkákat, kisebb-nagyobb csapatokat.

Délután félhárom óra volt. Megéreztem, hogy most van a döntő küzdelem. Most már ordítást hallottam minden oldalról, az ágyúk szakadozottan, de folyton szóltak; a város egyszerre három helyen gyúladt ki, megkezdték a város bombázását is. A bolgárok

egész precíz tudták, hogy melyik negyedben laknak a görögök, mert az épen maradt; ellenben az egyik szélső negyed – a zsidónegyed, nagyon sok spanyol zsidó volt Lüle-Burgaszban – és a középső, török városrész egy óra alatt romhalmaz volt és akkor már húsz-harminc helyen égett. Le az állomásra hallatszott a sikoltás, olyan, mintha kutyák emberi hangon üvöltöttek volna. A városban maradt lakosság menekülni próbált a török erődítmény alatt levő úton, de olyan kartácstömeg robbant a fejük fölött, hogy jól láttam: amint százával terültek el az emberek, férfiak, asszonyok és gyerekek vegyesen, szekerek röpültek a levegőbe. Nem éreztem mást, mint hogy izzadság csurog a homlokomon és borzasztó melegem van, pedig hideg szél süvített a padlásba.

Egyszer aztán, fél négy óra lehetett, a török ágyúk mind ritkábban kezdtek szólani, amint később megtudtam: már délelőtt tíz óra óta vonult el a török katonaság az erődítmény háta mögött s az ágyúk már akkor csak fedezték a visszavonulást. Fél öt órakor nem szóltak többé a török ágyúk, csak a bolgároké és a bolgár gyalogság öt szakasza előre szaladva, az állomáshoz ért. Mindössze négyen voltunk ott, mind német alattvalók, feltűztük jelvényeinket és fehér kendővel elébük mentünk, nem is bántottak. Az első kérdésük az volt, vannak-e ott törökök, mondjuk meg, mert ha letagadjuk: főbelőnek. Megmondtuk, hogy a legjobb tudomásunk szerint nincsenek. Két katonát állítottak mellénk s vonultak a város felé, de akkor már hat másik részen is mentek be a városba.

Ami ezután jött, azt nem tudom elmondani, egyrészt: mert nemsokára be kellett egy szobába mennünk, másrészt: mert a borzalomtól nem is emléke-

zem pontosan semmire. Csak arra emlékezem, hogy mialatt bennünket körülfogtak az úton, négy öreg, előkelő török polgár, a város vénei, jöttek lefelé az állomáshoz vezető úton, keresztbetett karral, az egyiknél fehér zászló volt. Tíz vagy húsz bolgár katona szaladt elibük, a törökök megálltak, meghajoltak, le egészen a térdükig, szívükre tették a kezüket, akkorra odaértek a bolgár katonák és beléjük döfték a szuronyukat. Ezt jól láttam.

Az egész éjjelt egy szobában kellett töltenünk, a két katona mellett. Behallatszott olykor-olykor a puskaropogás, némelykor csak két-három lövés, máskor egész sortűz, valahol ráakadtak egy törökre, vagy végrehajtották egy-egy csapat fogoly kivégzését. *Kegyelmet nem adtak senkinek.* Nagyszerűen harcolnak, derék emberek is a bolgárok, de kíméletlenek. Nem kínoztak senkit, de lelőttek mindenkit, talán mert nem tudták volna élelmezni őket, hiszen maguknak is alig volt. Igen uram, így csinálódik a történelem, a nagy hősi tettek, a mit az iskolákban tanítanak, ilyenek a valóságban.

Másnap reggel, mikor a városba vittek bennünket, egy ház előtt haladtunk el, ahonnan görögök hurcoltak fel egy házból két sebesült török katonát. Mindegyiket ott azonnal leszúrták, a mellükbe és a fejükbe szúrtak, a szerencsétlenek már alig voltak maguknál, mert nem is igen kiáltottak. Az egyik hörgött ugyan egyet, mikor látta, hogy a bolgár katona neki emeli a szuronyt, de az egész olyan csöndesen ment végbe, hogy egy utcai skandalumnál nagyobb lárma van. Öt lépésre álltam tőlük. Az utcákon szerteszét voltak a halottak, a sebesültek, vértócsák és húscafatok mindenfelé, soha ez a kép nem fog elhagyni. Még aznap Kirk-Kiliszébe

internáltak s azóta itt vagyok, semmi értesítést nem tudók elküldeni. A mi vasutunk német vállalat volt, azt nekik kell megfizetni. Apám, testvéreim Drinápolyba menekültek még október elején, azóta nem tudom, mi van velük, bennrekedtek-e vagy pedig idejekorán tovább menekültek. Örülök, hogy most ön lesz szíves néhány levelet és táviratot vinni tőlem, talán a rokonaim tudnak valamit.

Így szólt a mérnök, aztán hallgattunk, némán koccintottunk és a berlini ezredorvos, *Lotsch* doktor szintén hozott egy csomó levelet, sürgönyt, mert amit itt, Kirk-Kiliszében adott fel, az sohanapján érkezik meg rendeltetési helyére.

Éjfélig voltunk együtt a Cafe Bosporusban, másodszer láttuk egymást az életben s olyan jó barátságban váltunk el, mintha tíz esztendő óta mindennap együtt lettünk volna.

Tegnap délelőtt azonban egy másik érdekes dolog volt, ezt le kell *ide* írnom, először éreztem életemben, mi az: egy nagyhatalom polgára lenni.

A kirk-kiliszei parancsnok, *Bazoff* tábornok visszafelé akart küldeni Jamboliba, még pedig bivalyfogaton, ami éppen két heti bivaly-kocsikázás lett volna. Azt mondom a tábornoknak:

— Kegyelmes úr, ebbe nem megyek bele. Nekem itt van a Nyílt parancsom, hogy Diemotika, Mustafapasa felé mehessek hazafelé, ehhez tartom magamat.

— Kérem, nekem egyetlen lovam, kocsim nincsen, a postát sem bírom elküldeni, hát akkor önt sem tudom.

— Hát hol vannak a lovak, amikkel én jöttem? Azokat én kaptam.

— Oh, azokat már tegnap elküldtük Csataldzsa

felé, ott most mindenre szükség van. Nézze, itt van *Beaumont* úr is, az pedig újságíró, a *Daily Telegraph* munkatársa. Csorlunál elszedték az automobilját, ideküldték nekem és nem tudom tovább küldeni.

— Az újságíró, az ráér, – mondom nagy ravaszán a generálisnak – de én köteles vagyok hazamenni, nekünk a missziónk Szófiában van, mi a bolgároknak segítünk, hát csak nem fognak itt tartani? Hiszen meggy Diemotikáig majd mindennap egy vonat, azzal tessék elküldeni.

— Oh, hova gondol, az municiós vonat, sebesültet sem merünk vele szállítani, mert a vidék arra nem tiszta még, török lovasok portyáznak s felelős vagyok az ön életéért.

Az örömtől dobogott a szívem. Na, ha így van a dolog, ez nagyszerű lesz, sokért nem adnám, hogy – ha már csata van – egy kis török lovasattakot látnék. A törökökkel majd csak elintézném a saját magam dolgát; volt annyi eszem, hogy mikor Szófiában erre az útra készültem, a török sebesültekkel írást adattam magamnak arról, hogy én milyen derék ember vagyok és hogy mennyire szeretem a törököket.

Dacára annak, hogy a tábornok kijelentette: nem küldhet Diemotika felé, elhatároztam, hogy másképpen pedig nem megyek.

— Kegyelmes úr, sürgönyözni fogok haza a követünknek.

— Csak tessék, a sürgöny ugyanazt az utat fogja megtenni bivalyszekéren, amit ön tenne meg.

— Akkor itt fogom magamat ő felségénél bejelenteni.

A tábornok vállat vont, én pedig felkerestem az

osztrák-magyar katonai attasét: *Laksa* vezérkari alezredest. A német katonai attaséval, *Major von Massow*-val lakott együtt. Mind a ketten rendkívül szívesen fogadtak, az őrnagy igazi német, magas szál szőke ember, Vilmos-bajusszal; a mi nyírott bajuszú alezredesünk pedig kemény, szikár, igazi huszárkatona.

Kirk-Kilisze, 1912 november 28.

Az osztrák-magyar katonai attasé felkötötte a kardját:

— Jöjjön velem, elmegyünk a főhadiszállásra, ott mindjárt elintézzük.

— Igazán nagyon köszönöm, alezredes úr, hogy ilyen szívesen áll a segítségemre.

— Hogyne, hiszen ez kötelességem, azért is vagyok itt. Ön magyar állampolgár és mindenben tartozom védeni érdekeit.

Mialatt az úton mentünk, elbeszélgettünk s ebből a beszélgetésből csak annyit írok ide, amennyit leírhatok.

— Lássá, – szólt az alezredes – megtanulhatuk a törökök sorsából, hogy a hadseregből mindenféle politikát ki kell korbácsolni. Mint horvát születésű ember mondom azt, hogy a monarchia minden népe egymásra van utalva és csak úgy maradhatunk meg, ha ezt egyformán belátjuk.

— Igaza van, alezredes úr, én magam itt, Bulgáriában és Törökországban lettem hatvanhetes. Remélem, a monarchia minden részében reá fognak jönni a balkáni háború tanulságai révén, hogy a szláv gyűrűnek csak úgy állhatunk ellen, ha a magyar és az osztrák érdekeket becsületesen és kölcsönösen kielégí-

tik, hogy Ausztria és Magyarország igazán benső barátságban élhessen egymással.

– Meg kell érteniök a mi népeinknek egymást és mondom: minden politikát kikorbácsolni a hadseregből!

Közben a főhadiszállásra értünk, egyemeletes fa-épület, az utcáról öt falépcső visz a kapuhoz, ott egy bolgár szuronyos katona áll. Az alezredes előzékenyen előre bocsát, a katona szól valamit és int a kezével, hogy nem szabad bemenni. Laksa alezredes szétnyitja csukaszürke köpönyegét, mutatja arany gallérját és bolgárul mondja: ő neki szabad bemenete van. A bolgár katona megint int, hogy nem szabad, sőt távozást int a kezével.

Az alezredes erre előveszi tárcáját, kivesz egy névjegyet belőle, hogy hívjon hát valakit, akivel bejelengetheti magát. A bolgár katona nem tudom, hogy mit mondott, de a hangsúlyán értettem, hogy összeszidott bennünket. Erre Laksa alezredes kihúzza magát, reá szól a bolgár katonára s int, hogy kövessem. Megyek utána, a bolgár katona az alezredes felé nyúl és meg akarja rántani.

Gyönyörű pillanat volt, megláttam, hogy mi az az osztrák-magyar hadsereg, ha mindjárt egy személyből áll is. Az alezredes, mielőtt még hozzáérhetett volna a katona keze, megkapta annak karját s úgy vágta a sarokba, hogy a katona azt sem tudta, fiu-e vagy leány. A következő pillanatban már benn voltunk a kapualjában, ahol – jól láttuk – bolgár tisztek időztek és dacára az általuk hallott vitának, nem tartották érdemesnek kijönni. Laksa ott azonnal bemutatta magát és követelte, hogy rögtön a generalisszimusz elé bocsássák. Nyugodtan, de olyan abszolút fölényel

beszélt, hogy két perc alatt benn voltunk a generalisszimusz titkárságánál: egy ezredesnél és a következő tíz percben már meg is kapta az elégtételt, én pedig a további passzust Dimotika felé. Egyszerre nem voltak felelősek az életemért, sőt igen kellemetlenül nyugtattak meg, hogy híre-hamva sem lesz a töröknek.

Hajnalban aztán bekopogtattak az ajtómon: a mi vezérkari ezredesünk és a német *Massow* őrnagy, a mellényük alatt vaskos leveleket hoztak, Bécsbe és Berlinbe szóló titkos jelentéseket. A háború ez: egyformán gyorsan jár a golyó, a gyanú, a bizalom.

Most aztán csak lesnem kell, hogy mikor indul a muníciós vonat, mert csak egy lokomotívjuk van meg: ami Kirk-Kilisze és Dimotika közt ide-oda jár.

Dimotika, 1912 november 30.

Hatan voltunk civilek, akik elindultunk Kirk-Kilizéből. Két francia újságíró: marquis *de Segansac* és de Piou urak, az *Echo de Paris* és a *Journal de Débats* tudósítói, továbbá *Beaumont* úr, a *Daily Telegraph* levelezője, ennek a dragománja és a soffőrje, végül én. A tudósítók hazafelé igyekeztek, mert hiszen a főhadiszállásról nem volt szabad kimozdulniuk, amit hallottak, nem volt szabad megtáviratozniok és végül amit megtáviratoztak – az nem ment el.

A két francia úr együvé tartott s versengettek az angollal: melyikőjük jut hamarabb olyan helyre, ahonnan táviratozhat. *Beaumont* úr, a szimpatikusabb mellé csatlakoztam.

Pont olyan ez az angol újságíró, ahogyan régi Verne-regényekben írták le. Barnakockás ruha, sapka a fején és isteni flegmával nézi, ha a bivalyok belefeküsznek a sárba. Mindnyájan leugrálunk, csiklandoz-

zuk a bivalyokat, Beaumont úr ül a bőröndjei tetején, géppel sodor cigarettát magának és a dragománját, Sachs urat vicceli. Sachs úr németzsidó-bolgár hotelportás volt Szófiában s mert becsukták a hoteleket, Sachs úr elment komornyik-tolmácsnak a Beaumont úr automobiljára, amit ott vett meg az egyik minisztertől 50.000 frankért. Soffört is fogadott s vígan autóztak le Csorluig, ahol – elszedték Beaumont úr automobilját. Úgyse tudnak neki benzint adni, hát legjobb, ha otthagyja az autót. Szépen, bivalyszekéren elküldték Kirk-Kilizsébe, sofföröstől, dragománostól. Ez a kettő aztán hordta a Beaumont úr nagy kofferjeit, – tele konzervekkel – azonkívül *Vaklacsek*, a cseh soffor, egy török emlék-puskát tartott mindig a kezében: Ich slg', warum soll ich nicht ein paar Hasen finden?

Mialatt *Vaklacsek* a bivalyok vékonyát piszkálja, Beaumont úr őt csiklandozza:

— *Vaklacsek*, mit csinál?

— Ich sag', warum sollen die Büffel nicht besser gehen?

Dimotikára egyszerre értünk a franciákkal. Itt aztán megveszteglünk, amíg egy teher-automobilt adnak.

Dimotika talán kétezer lakosú város egy hegyoldalon, felül a szétlőtt vár, szétlőtt kunyhókkal. Rövid csata volt csupán, innen is néhány óra alatt elfutottak a törökök. A város lakossága nagyobbrészt görög és spanyolzsidó. Engem Áron *Givre*-hez szállásolt be a parancsnokság, a többieknek maguknak kellett lakást keresni. A fűtött szobát és a fehérnemű intézményét itt sem ismerik, nagyon hideg van és legfőbb ideje lenne már egy fürdőnek. Az olasz városok cukor-skatulyák az itteni szennyhez képest.

Dimotika, 1912 december 1.

Semmi kilátás nincsen, hogy megmozduljunk. Ma ötször hitegettek, hogy a katonai teherautomobilal elküldenek, de csak nem jött.

Egész nap jártam, végig minden zeg-zúgot, pedig nagyon sok görbe út van itt, hegyről le, hegyen föl. Szép bágyadt nap sütött, ebédre Beaumont úr vendége voltam: fácánpástétomra, de az ördög vigye el, ez is hideg konzerv. Sachs úr kerített valahonnan tojást, ezt sem láttam még, amióta török földön járok. Nyersen ittuk meg, Beaumont úr művészettel tudja kifaragni a két végét és akkor szépen ki lehet inni.

Sétára azonban nem akart jönni. Kivitetett magának egy széket az utca közepére, ott leült s megeste is ott találtam.

Holott érdemes lett volna velem jönnie. Azonban inkább elmeséltette magának, szépen feljegyezte, amit mondtam s szólt:

– Mintha újságíró lenne, úgy elmondta. Megtakarítottam egy utat.

És boldog volt, hogy jó üzletet csinált.

Mondom, bágyadtan sütött a nap, piszkos házak közt csatangoltam, mikor egyszerre a várfokok tetején nagy csoportokat látok, másutt szaladnak az emberek. Felugrálok a romokon, a gerincre, egy csoporthoz. Nézek le a völgybe.

Előttünk a hegyoldal házain túl, a keskeny völgy közepén a folyó, azon túl a szemközti hegy, arról szerpentinben kanyarog az országút, neki a folyónak, a folyón, a várossal szemközt egy fahíd.

A folyó innenső partja tele van a városi emberekkel, felállanak a romokra, a várból a sok bolgár

katona sapkája mint valami csipkefodor, szegélyezi a falakat.

A kanyargó szerpentinút fehér mésztalaján sűrű fekete vonal kígyózik lefelé. Lassan, de folyvást ömlik a fekete sor, micsoda hadsereg jön itt.

Leért már az eleje a fahídhöz, egetverő *hurrák!* reszketteti meg a levegőt.

Török századok. Török ezredek. A fogoly török hadsereg. A tizenkétezer török katona, a négyszáznegyanven török fogoly tiszt, akiket tegnapelőtt *Dzsir-murdszina* és *Fegea* közt *Kutischeff* tábornok bekerített és akik – megadták magukat *Djever* pasával az élükön. Már hallottunk tegnap róla, nem akartuk hinni. Most itt állanak előttünk.

Jönnek és jönnek. Negyven bolgár huszár elől, magyar lovakon, megismerem a kis Noniusokat, Gidránokat. Aztán negyven feltűzött szuronyú bolgár baka és utánuk négyessorban a valamikor, nem is olyan régen kakizöld ruhájú török katonák. Nincsen fegyverük és nincsen köpenyegjük, soknak turbánja sincsen már.

Cammognak, cammognak, olyan a lépésük, hogy keresem előttük a fekete lovakat a furgonnal. Három-négyszáz ember után jön két szekér, azon azok, akik elbuktak az úton és a puskatusra sem keltek fel.

Megint néhány bolgár katona, oldalt is négy-öt, aztán megint három-négyszáz török. Így jöttek késő estig, két órán keresztül. Ezek sokan voltak, ezeket nem lőtték agyon.

Nem néznek semerre, a tisztok sem, akik öszvéreken, apró kis lovakon lovagolnak, óriási málháik között. Alig látszanak ki, nagyok a málhák a ló hátán, kis emberek és öregek. Hatvan-hetven éves hadnagyok,

a magasabbrangú mellett már ott gyalogol a kis arabs vagy néger fiú, a kávéhordó inas. No, most már nem kell kávé, nincsen kávé.

Éhesek, fáradtak, két nap óta folyton jönnek s most, hogy a hídhöz értek: hallják a dörgő hurrah-t, az előttük lovagló bolgárok paripái ágaskodnak, lovasaik kihúzzák kardjukat és intenek a levegőbe; a török lovak csendesen cammognak, az öreg emberek nyugodtan ülnek rajtuk, néznek maguk elé, mint a sok ezer vánszorgó gyalogos néz előre.

A dörgő hurrah nekik szólt, hogy most itt jönnek porig alázva.

Nem sütötték le a szemüket, a megalázottság büszkeségével vonultak tovább. Egyiknek, másiknak talán csak az izzadság, a verejték csurgott végig az arcán.

Karagacs, december 5.

Három nap óta most nyúlhatok először papírhoz, két napig szabad ég alatt aludtunk. Itt vagyunk végre Karagacsban – nem szabad összetéveszteni Kazelegacsccsal – szemben velünk Drinápoly, a hírhedt várnak most a nyugati részén vagyok; a múlt hetekben a hátamögötti erősségeknél láttam az ostromot. Most csönd van, itt tudtuk meg, hogy megkötötték a fegyverszünetet, akkor megyek is hazafelé.

Hanem amíg idejutottunk, egy kicsit kalandos és változatos út volt.

Tegnap reggel Dimotikában bejött a görög-spanyol zsidó, Áron Givre-nek a fia és mondta, a tábornok hivat. Nagy örömmel siettem a parancsnokságra, szólt a tábornok:

– Ma délelőtt tudok egy teherautomobilt adni,

azaz hogy a teherautomobilon helyet tudok adni önnek. Itt az van az ön Nyílt parancsában, hogy önt és kíséretét tartozom tovább szállítani. Kik a kísérete? Magamba, befele mosolyogva, közönyös arccal mondtam:

— Tolmácsul szerződtettem A. Beaumont urat és az ő szolgálait fogadtam szolgálomul, tehát négy személyre kérek passzust.

— Kissé sok lesz, hiszen azok nem az ön kísérete, hanem újságíróé és ezeket az újságírókat lassan akarjuk utaztatni.

Eszembe ötlött a verseny Beaumont úr és két arrogáns francia kollégám között, hát most csak azért is segíték Beaumont úrnak.

— Azt nagyon jól teszi tábornok úr, hogy ezeket az újságírókat lassan utaztatja, hanem nékem igazán sürgős a dolgom és miután nem mehetünk mindenütt automobilon, nem tudok tolmács és málna nélkül utazni, Beaumont úrral pedig már megkötöttem a szerződést, önékülé tehát nem mozdulhatok. Beaumont úr különben annyira el van ragadtatva önöktől, hogy az ugyan nem árt, ha előbbrehaladhat; különben is alkalma van intézkedni, hogy Szófiában visszakésleltethessék . . .

— Ám legyen, négy személy, de csak igen kevés podgyász. Ma délelőtt legyenek a város alatt lévő gőzmalom udvarán. Onnan fog indulni egy teherautomobil (Kraftomnibus), sebesülteket szállít, azokkal mehetnek önök is, de vigyázzanak, hogy senkinek el ne árulják. Isten vezérelje.

Vaklacsek úr, a Beaumont úr gyalogosított sofőrje és Sachs, a dragomán, nagy búsan ácsorogtak a tér közepén, hogy mi lesz már velünk, sohasem kerü-

lünk el innen. Majd a templom tetejére ugrottak, mikor megmondtam nekik a jó hírt. Szólt Vaklacsek az ő cseh zsargonjában:

– Ich sag, warum sollen die Franzosen nicht zerspringen?

Ahogy így állok velük egy mecset aljában, sok katona van körülöttünk, egyszerre csak óriási nevetés és dobálják felfelé a sapkájukat és néznek a mecset tornyára. Két bolgár katona betörte a mecset ajtaját, fölkúszott a torony erkélyére, ahonnan az ájtatos müezzim szokta hirdetni Allah dicsőségét és onnan utánozták a müezzimet, csak annyit értettem a szavukból, hogy: Allah, Allah és hogy nevettek. Éppen eleget értettem. Be jó, hogy kipuszultak innen a törökök, milyen rettenetes volna most nézniök a dolgot.

Beaumont úr, mint igazi angol újságíróhoz illik, nyugalommal fogadta az örömhírt. Mint a Verne regényekben festik az angol riportereket, igazán olyan nyugodt, egykedvű ez az ember mindenben.

Csöndesen, titokban leszállítottuk a malom udvarára kis podgyászunkat. Szent isten, megijedtünk, ötvenen fogunk egy kis automobiltömlőben utazni. Jodoform és fokhagymaszag vegyesen illatoztak a sebesülteken, az esőmosta ruhák páráján keresztül.

Megint szép, enyhe, késő őszi nap volt, dombos fensíkokon haladt az autó, óránként tizenöt kilométeres lassúsággal. Mint a heringek, úgy voltunk összezsúfolva. Velem szemközt egy bolgár tiszt ült, ez volt a legmagasabb rangú köztük, egészséges is volt, jelentést vitt Szófiába. Balra mellettem egy tüdővésztes köhögött, jobbra Beaumont úr ült, aki ki nem nyitotta volna a száját egy fél világért.

A bolgár tiszt elővette az ebédet, amint mondta,

tegnap óta nem evett. Közönséges, juhtejből készült, már barnára csípősödött kaskevalsajtot evett, hozzá mandarinszelet nagyságú fokhagymagerezdeket ropogtatott és csámcsogott hozzá rettenetesen. Részben barátkozásból, részben abban a reményben, hogy a fokhagyma illatát kissé elűzöm, elővettem a kulacsomat, amelyikben cognac volt és megkínáltam vele. Habozott.

— Mi bolgárok nem szoktunk inni. De azért most mégis jó lesz.

Így kezdődött a barátkozás, aminek aztán igen jó hasznát vettük. Elpusztult falvakon mentünk keresztül, tehát mindenütt törökök lakták. A dögöket a héjük már fölették, csak csontok látszanak itt és ott, a hullák pedig elásva, apró kis földhányások mutatják az ütközetek eredményét. Egy-egy félig leégett ház előtt kis bugyogós gyerekek játszanak, valahogy megmaradtak. Egy helyütt, ahol megálltunk a kereket javítani, végigbeszélgettem egy ilyen mégis megmaradt török családdal. Bizalmatlanok voltak eleinte, de aztán török írást mutattam nekik és Sachs úr jóvoltából beszélgettem velük. Mondták, egyik vagy a másik:

— Mikor jöttek a gyaurok, máshonnan szaladtak. Onnan tudtuk, mert hozzánk is szaladtak. Lovon vagy bivallyal, sokan gyalog is.

— Nem kergették őket, csak ha bevárták, akkor ölték meg.

— Engen nem bántottak, mert két gyerekemet a karomra vettem és letérdeltem elibük. A búzát, azt elvitték.

— Ugyan, hogy gondolod, hogy aranyunk lett volna. Hiszen ami pénzünk volt, csak piaszterek, azt már előbb elvitte a kmety, a pasa összeparancsolta mind, hogy Allah ellen támadnak a gyaurok...

— Allah nem fog bennünket elhagyni. Most éhezünk, vetőmagunk sincs, a lisztet, amit eldugtunk, fűrészpórral keverjük és sok földön nem szedték le a kukoricát, onnan hozzuk be, azt megmorzsoljuk és megtörjük. Penészes, uram, penészes, de azért meg lehet enni, nézd, itt van.

— Talán a földünket meg fogják hagyni, akkor dolgozni fogunk, majd mi asszonyok kapálunk.

— Nézd, hogy nevet a kicsi, én pedig mondom neked uram, hogy annyi öröme legyen a paradicsomban, amennyi jót tettél most.

No, nem sok részem lesz a paradicsomból, két János-retket és egy fél prófuntot adtam nekik. Bármilyen olcsó is legyen az élet ott fönt a hetedik mennyországban, de ennyi értékű árút ott is el fogok vacsorázni egyszerre. Török módra köszöntünk egymásnak, az automobil indult.

Sötét lett, a minden oldalról csukott automobilban összezsúfolva, koromsötétségben ültünk, Beaumont úr szólt:

— Ha most gyertya lenne.

— Gyertyám van nekem a hátsákban, de nincs gyertyatartó.

— Csak adja ide, én majd csinállok gyertyatartót.

És csakugyan, gyufaskatulyából, amelyet a botjára ragasztott rá, nagyszerű gyertyatartót készített, beletettük a gyertyát, a cognacos fiaskó is előkerült és most már mind összebarátkoztunk és a bolgár sebesültek énekeltek, szállt az ének ki az éjszakába, ahol valahol teremtett lélek maradt, elcsodálkozhatott, az ördög szekere mehet itt, két nagy tüzes szem szalad és ének száll a nyomában.

Éjfél után két óra volt, amikor Semigli faluba megérkeztünk, görögök lakják; idáig tartott az automobil által járható út. Szekértábor a falu alatt, a falunak mintegy száz házában zsúfolva minden, beszállásolt katonákkal és sebesültekkel, a falu alatt pedig sátor-tábor, hatszáz sebesült a ponyvák alatt. A mi ötvenes létszámunk már nem fér be sehova, a tüdővészest, mint vöröskeresztes ember nagynehezen be tudtam dugni az egyik sátorba, a többinek pedig a szabad ég alatt szalmát hintettünk, magunk is arra feküdtünk, pokróc alá, amit magunkkal hoztunk. Csak Beaumont úrnak volt paplanja és valami vékony matraca, az a sárban nagyon szépen el is merült, a dragomán és a soffőr bosszankodtak rajta, Beaumont úr abba is bele-nyugodott, csupán csak annyit mondott:

– Jó lenne egy tiszta ágy.

Amely mondás egy franciából angollá lett újság-írótól elég humor.

Korán reggel keltünk, egy kicsit meg voltunk gémeredve, mert körülöttünk keményre és fehérre fagyott a föld, egymás előtt őszek lettünk a zúzmarától és mint valami táncoló dervisek, úgy topogtunk a semigligi éjszaka után, hogy felfrissüljünk.

Most hát aztán a táborparancsnokot előkeresni, felmutatni a Nyílt parancsot, kenyeret faszolni tőle, valami alkalmatosságot, hogy tovább haladhassunk.

Bent jártam előbb a sátrakban, a vöröskeresztes látva rajtam, innen is, onnan is jöttek: doktor, gyere segíts, itt nagyon kiabál egy ember, ott nagy görcsei vannak a másiknak. Minden morfiumom elfogyott; a bélgörcsösöknek, sok koleragyanus volt közöttük, ópiumot adtam, talán nem is jól tettem, de lehetetlen volt megnyugtató nélkül tovább menni tőlük.

Az orvosság bevétele, ha mást nem, lelki megnyugvást adott nekik. Az általános közérzetüket javította. Tisztekkal beszéltem: Drinápolyból sok kolerát hoznak és egy újfajta betegséget észlelnek az orvosok, rendkívül erős fej- és gyomorfájás jön a betegre, aki aztán eszméletét veszti, ez az eszméletlenség háromnegyed óráig, egy óráig tart el, akkor magukhoz jönnek és jobban is érzik magukat. Három-négy óra múlva a tünetek újból előlépnek és akire harmadszor vagy negyedszer reájön az eszméletlenség, az egyúttal meg is hal. Akire harmadszor nem jön reá, az meggyógyul. A bolgár hadvezetőség négy bakteorológust hozatott le, akik Dimotikában most fogják felütni laboratóriumukat és tanulmányozni a betegség mibenlétét.

Hiába csatangoltam a faluban is, a parancsnokot nem találtam, valahol az előørsöket vizsgálja. Délfelé visszatértem kis karavánunkhoz, már várt reám a bolgár tisztt – aki igen derék embernek és minden fokhagyma dacára a maga dolgaiban igen képzett embernek is bizonyult – nevető arccal jött felém: ő, meg mi négyen kaptunk három bivalyszekeret, megyünk mindjárt. A tüdővésztes intelligens ember volt, kétszeresen érezte a háborúban rájött betegséget, nagyon sajnáltam, itt megveszi az isten hidege, vigyük el azt is. Hát vigyük el, felelte a bolgár tisztt és egy félóra múlva már bivalyszekerem ültünk.

Beaumont úr a kofferjeim és a plaidnek csavart paplanján. Egyik nap, mint a másik nap ült, mosolygott és ha megszólalt, csak annyit mondott: jó lenne már egy kis kultúra. Ezt az igazi Fogg Fileast, ezt a nyugodt, franciába oltott angolt ez az egy érdekelte a világon, kitört belőle az eszme, ami foglalkoztatta. Ha nem ülnék itt egy láda, tetején irkálva, gémberedett

hideg kézzel – mert a kályha intézményét itt nem ismerik – akkor el tudnék vitatkozni magamban afelett, hogy az embereknek ez a kultúrakészsége vajjon csak a fizikai és technikai kultúrára vonatkozik-e, vagy pedig vele együtt jár – mint ételre az ital – a szellemi kultúra szomja is? Amint az emberi természetet ismerni vélem, azt hiszem, inkább csak a külső körülmények kultúrájának hiánya háborgatja a mi európai keblünket s ha a számunkra ez meglenne, akkor nem is esnénk olyan nagyon kétségbe, talán még jó színház-előadást is helyettesítene, hogy itt nyakló nélkül öldöszik egymást az emberek, minden anyagi és erkölcsi értékük pusztulóban van, s az a szegény török, aki az apját, anyját, gyerekeit, testvéreit, a kis kertjét, megélhetési biztonságát, az ismerős és emlékekkel teli hegyeket, a hazájával együtt elvesztette, kártérítésül néhány kolera-bacillust kap a gyomrába és vitorlavászon sátor alatt segedelem és baráti résztvevő szó nélkül fetreng, amíg meg nem hal.

Milyen egyszerű ezt így leírni, pedig milyen borzalmas a valóságban. Mennyi részlete, mennyi színe van. Kékre vált arcukon centiméterrel meg lehet állapítani, hogy csak arra gondolnak: mi lesz a következő félórában? Enyhül-e a fájdalom? Jobban lesznek-e? Meghalnak-e? Az orvos, az ápoló nem nyúl hozzájuk, csak úgy messziről nézi őket s amint társát, aki már nem mozdul, viszik kifelé, milyen borzalmas ez. Ha békében történnék a dolog: megőrülne bele, akit ér. Itt azonban a tömegszenvedés valahogyan enyhíti az egyén szenvedését, vagy talán helyesebben edzettebbé teszi az egyes egyént. A milieu teória érvényessége sehol jobban ki nem tűnik, mint egy háborúban.

Két és fél napi cammogás után – inkább gyalog

mentem, minthogy a bivaly-szekérre üljek – végre ide értünk Karagacsba, Drinápoly voltaképeni vasúti állomásához, amelyet csak a Maricza választ el Drinápoly városától és a vártól. A négytornyú Drinápoly most csendes, áll a fegyverszünet, látjuk a bolgár, látjuk a török előőrsöket, három négy kilométerre vannak egymástól. A vasútállomáson – akkora az egész állomás, mint egy falusi kis indóház – befűtve áll egy lokomotív, mögötte vagy húsz vagon, köztük egy sleeping car, melyet kiáltottunk, mikor a bivaly-szekér tetejéről Beaumont úr megismerte a lokomotívet és a sleeping cart. Ez a sleeping car neki való. Ő örült a legjobban, de azért mi hurráztunk és a fokhagymás bolgár tiszt dobálta fel a sapkáját.

Az első dolgunk az volt, hogy megismerkedjünk a hálókocsi kalauzával, aki nagyon szimpatikus belga fiatalember és boldogan hordott nekünk össze, amit tudott, teát, csokoládét, ami megmaradt a hollandusoktól. A hollandiai vörös keresztet szállította ide Drinápoly alá, s azért maradt itt, hogy bevárja a fogoly török tiszteket, akiket mi Dimotikánál elhagytunk. Viszik őket Musztafapásába és Starazagorába s ott szétosztják.

Mialatt a török tisztekre várunk és (reménykedünk, hogy mielőbb megérkeznek és tovamehetünk, már csak azért is, hogy Beaumont úr a Daily Telegraphnak előbb leadhassa a híreket, amielőtt két versenytársa: Segansac marquis és de Piou ideérkeznének, a parancsnok szívességéből megnézem a hegyoldalt, amelyet előbb a bolgárok, azután a török ágyuk bombáztak.

Rettenetes pusztulás képe. A szelíd emelkedésű hegyoldal inkább csak domb, rostává van löve, az avar mindenütt megüszkösödve, méteres és kétméte-

res lyukak a földben, a homokon látszik, amint kisép-
rődött a helyéből. A fekete bazalt sziklából ember-
törzs nagyságú darabok szakadtak ki; amelyik vala-
melyik lyuknak a közelében hever, az nem oda való,
az Isten tudja honnan vágta ki a gránát. Srófok, vas-
darabok, töltényhüvelyek hevernek szerteszét, egyiken-
másikon, a föld is beitatva velük, valami barna nyom,
olyan rozsdaféle: a megszáradt, eloxidált vér nyoma.
És mindezek között szabályosan a sánchányások,
kiszakadt homokzsákok, az ágyuk talpának beásott
állásai, tizenötével, húszával egymás mellett. Hasra
fekszem az árkokban, nézem a földet s reájövök az
emberi test nyomaira: itt volt a hasa, itt támaszkodott
a karjával. Föltétlen biztossággal megismerem, ugyan-
azok a lerajzolódások a földben mindenütt. Némelyik-
nél csak az az elváltozás, hogy hátul, ahol a láb
feküdt, ki van túrva a föld, legtöbbször egyenes irány-
ban, amint igyekezett egészen bebújni a földbe, a másik-
nál pedig félkör alakban össze-vissza vonalak. Aki
vadászember volt, az rögtön reáismer, ez az, amikor
a nyúl elbukik és összehúzza magát, ismét kirúgja
magát, egyenletes rángassál.

A szürke alkonyatba metsző, hűvös szellő süví-
tett végig, az elszáradt és a szél által letört túske-
bokrok koronáit megint, mint ördögmotollát hordja a
szél, összehordja őket egy mélyedésbe, aztán megint
megindítja, forognak, gurulnak tovább, mintha ver-
senyt futnának, aztán szétválnak, ki erre, ki arra megy,
az alkony csalóka képzetet játszik velem, a kis ördög-
motollák a távolságban megnőnek a szemem előtt,
amelyet a hideg szél könnyesre csíp rajtam, mintha
emberek futnának lefelé a hegyoldalon: hajrá, gyerünk,
fussunk, gyerünk, mert az életünket kell menteni.

És aztán egy árokba érnek, eltűnnek a szemem elől, elfeküdtek valahol, mintha csakugyan törökök lettek volna.

Új erő, egy új szél majd életre kelti őket; vissza-jöttem a fütetlen sleeping cárhoz és az indóház rak-tárában egy szál gyertyánál búcsúzom a balkán hábo-rútól, amelyből olyan keveset és mégis eleget láttam, hogy megértsem: a történelmi törvényszerűség szerint a törökök most távozni fognak Európából. Ez a háború új nemzetanyag kifejlődését jelenti, a többi szövetséges állam győzelme itt mellékes, Bulgáriával megalakult magva a nagy Dél-Szláv államnak, amely a Balkánról Európa politikai egyensúlyában új erő-vizonyokat fog teremteni. És lesz idő, amikor a Dél-Szláv állam nagy konkurenciában lesz az Északi Szláv állammal. Ami pedig a háborút, mint emberi jelensé- get illeti, azt úgy kellett látnom, hogy az emberiség ilyenkor leveti magáról összes kultúrruházatát, a tudás, az emberség, az erkölcsi nézetek zsebkendőit és haris- nyáit eldobja magától, ott áll pőrén és meztelenül, mint egykor a fenevad a pusztában: öl, hogy ne ölessék. A nagy és szép momentumok csak egyes emberekben virágoznak ki, egy-egy erősebb egyéni- ségben, akinek lelkét a körülmények nem tudják meg- fosztani átöröklött és szerzett kultúrájától s fetrengve a csatatéren, vagy a kórház szalmazsákján, a láz és a fájdalmak dacára a hazája vagy az Istene, vagy a kedvese, vagy a kertje fája után sóhajtozik, mindegy, hogy mi a tárgya, utolsó sóhajtásának, valami, amit hitt, amit szépnek ismert, s amitől im most, a nagy öldöklés után – mint a részeg, mikor felocsúdik mámorából s öntudatra jut – búcsúzni kell.

Szófia, 1912 december 7.

Musztafapasán, Filippopoliszon át Szófiában vagyunk ismét.

Minden a régiben, hiszen csak néhány hétig voltam itt és azután néhány hétig távol innen s valóban minden volt az életem, csak nem unalmas és mégis úgy tetszik, mintha már évek óta jöttem volna el Budapestről. Onnan van, hogy az események erősen magukhoz szorítják az embert s rövidebb idő alatt annyi sok új lemezt helyez el az agyvelő a saját rak-táraiban, hogy a magunkkal hozott lemezek legnagyobb része hátraszorul.

Itt minden a régiben, mindössze ez alatt a néhány hét alatt is orvosok, ápoló nénék, betegek, magyarok és bolgárok még jobban megszerették egymást, a fel-épült katonák búcsúbeszédeket intéznek az orvosaink-hoz, a bolgár szamaritanszók már olyan orvosi bizton-sággal ítélik meg a betegek állapotát, mintha egész életükben klinikákon lettek volna. A háború levegője az energiákat gyors működésre szorítja.

Csak egy napig maradok itt, megyek most már haza, búcsúzóul mégegyszer és utoljára bementem Jordan Penoff-hoz, Dancso barátunkhoz, aki nemcsak nekem, mindenkinek szívéhez nőtt itt a kórházban. Ahhoz a klasszikus szépségű, szobrász-anatómiájú fiatal bolgár katonához, akinek shrapnell szakította le a koponyacsontját, kilógó agyvelővel került hozzánk és agyában tályog után tályoggal vívódik az életért a halállal.

Azóta is eszméletlenül van, de azért beszél, nyugösködik, mint egy gyerek, emberi erőn túl levő fájdalomai között.

Elgyengült most már, azt mondják az apolónék,

hogy három hét alatt mindössze egy almát evett meg, ebből és a sós-diffúziókból táplálkozott, amit a kedves Augusztá és a kedves Petz Mariska néne öntöztek belé. Most már nem is dobálja szét a katonákat, kék, gyermekesen tiszta szemével csak kipislant köteléke alól s nehezen emeli – hogy ujjáival ne tudja piszkálni az agyvelejét – két bunkóra kötött karját.

Egy öreg paraszt ült mellette. Szép, magas, öreg paraszt. Az apja. A szamaritanszék megírták haza az apjának a faluba, hogy jöjjön, itt fekszik a fia. Az öregnél ott a levelezőlap, egy képeskártya, a képeskártyán csatakép van cinkografálva, alatta nyomtatva: A bolgár hősök győzelme.

Itt fekszik a bolgár hős, mellette, a szomszédos sebesült ágyán, ül az öreg paraszt, szembenéz a fiával. Aztán rámtekint, látja, hogy a fehér köpenyegben új alak jött hozzájuk.

Új ember, új reménység. Az új emberek mindig új reménységet jelentenek.

– Doktor, vizsgálj meg a fiamat, hogy van?

Szorongva, de szinte szigorú hangon, szinte parancsolóan mondja. Nézem a láztáblát, a pulzust, különben már mindent megmondták az orvosok. És ránézek ennek a gyöngé fiatal parasztnak s ennek az erős öreg parasztnak az arcára, hogy szól megint:

— Az anyja nem tudott eljönni. Félt nagyon látni a fiát.

— Mi is mind nagyon szeretjük Dancsót. Jobban lesz.

— Úgy beszéltek, mint a papok. Azok is, amikor elhívjuk őket a beteghez, azt mondják, hogy jobban lesz.

Ravasz akartam lenni, kezembe vettem a láz-

táblát, a le- és felvonuló vonalakat mutatom neki és mondom:

– Egész komolyan mondom, jobban lesz. Természetesen súlyos az állapota, de lásd, ma felfelé húzták a doktorok ezt a vonalat, ez annyit tesz, hogy ma felfelé ment... a reménység... a reménység, hogy meggyógyul ...

Az öreg rámnéz, fürkészi az arcomat, aztán megfogja a köpenyegem szélét és odább húz. Forróság árad ki belőle és tördeli a kezét. Balzac írt ilyen apai szeretetről. Küzködik magával és szól, a szomszéd ágyakról a betegek oda néznek hozzánk:

– Igazán meggyógyul? Ne bolondíts, nem bírom ki, ha meghal. A másik két fiam szintén elpusztult, azok ott maradtak a csatatéren ...

– Ugyan, hogy beszélhetsz ilyen bolondokat, hiszen tudod, hogy a kormány egyetlen jelentést sem ad ki, hogy ki halt meg és ki sebesült meg. Hát akkor honnan tudhatnád, ha meghaltak is?

– Ők is ott voltak Kirk-Kilisze és Drinápoly közt. Egymás mellett. Dancso más században volt. Giorge és Tódor ugyanattól a gránáttól pusztultak el, nekem megmondta Danio Vateff, aki mellettük volt, hazakerült, nincsen meg az egyik karja.

– Hátha tévedett? ...

– Ez az utolsó fiam. Az anyja beteg. Azt mondd meg nekem, doktor, hogy életben marad-e a fiú?

Az utolsó fiúnak odahallott a nyögeése, az új tályog dolgozik, egészen mélyen bent a fejben, ahhoz már nem lehet hozzányúlni. Nyög. Az öreg pedig szól:

– Add a becsületszavadat, hogy meggyógyul.

– Mondtam már neked, hogy ...

– Add a becsületszavadat.

Mit tegyek, mi lesz jobb, haboztam, azután válaszoltam:

– Becsületszavamra mondom, hogy meggyógyul a fiad.

Már késő volt. Az emberek, akik elszánják magukat a hazugságra, rendszeren elkésnek vele. Szólt az öreg Penoff:

– Látom, hogy hazudsz. Az Isten legyen irgalmas, ha megcsalsz. Mondd igazán, hogy meggyógyul!

Könny gördült végig az arcán, már nem szóltam semmit, kezét, amelyet kezemben fogtam, megszorítottam, egy pillantást vettem még Dancsóra, aztán kijöttem a teremből.

Aztán a szamaritanszékáktól búcsúztam, a viszontlátásra a főnökasszonytól és az orvosainktól, ápolónénéinktől, akik még itt maradnak Szófiában.

Reggel haza indulok.

Budapest, 1912 december 14.

A postámban ma egy képeskártya volt, olyan, amelyet a szamaritanszék szoktak osztogatni a betegeknek. Csatakép: A bolgár hősök győzelme. Az állt rajta:

„Dancso ma meghalt. Az apja itt fekszik nálunk. Olga és Helene Dimitroff, a bolgár vöröskereszt egyesület tagjai.”